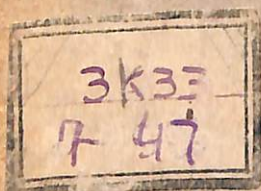

3027

Ի. ՍՏԱԼԻՆ

ԴԻԱԼԵԿՏԻԿԱԿԱՆ
ԵՎ ՊԱՏՄԱԿԱՆ
ՄԱՏԵՐԻԱԼԻԶՄԻ ՄԱՍԻՆ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ • 1940

14 JUN 2005

ՊՐՈԼԵՏԱՐՆԵՐ ԲՈԼՈՐ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՄԻԱՑԵՐ

3K33

այ.

Դ-47

20 NOV 2009

Ի. ՍՏԱԼԻՆ

ԴԻԱԼԵԿՏԻԿԱԿԱՆ
ԵՎ ՊԱՏՄԱԿԱՆ
ՄԱՏԵՐԻԱԼԻԶՄԻ ՄԱՍԻՆ

(Սեպտեմբեր 1938 թ.)

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ • 1940

5 AUG 2013

3027

ԴԻԱԼԵԿՏԻԿԱԿԱՆ ԵՎ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՄԱՏԵՐԻԱԼԻԶՄԻ ՄԱՍԻՆ

(ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 1938 Թ.)

2891
41

И. СТАЛИН

О ДИАЛЕКТИЧЕСКОМ И ИСТОРИЧЕСКОМ
МАТЕРИАЛИЗМЕ

(Сентябрь 1938 г.)

Государственное издательство политической литературы
ЕРЕВАН ● 1940

Դիալեկտիկական մատերիալիզմը մարքսիստական-լենինյան պարտիայի աշխարհայացքն է: Նա դիալեկտիկական մատերիալիզմ է կոչվում այն պատճառով, որ նրա մոտեցումը բնության երևույթներին, բնության երևույթների ուսումնասիրման նրա մեթոդը, այդ երևույթների ճանաչողության նրա մեթոդը դիալեկտիկական է, իսկ բնության երևույթների նրա՝ մեկնաբանությանը, բնության երևույթների նրա ըմբռնումը, նրա թեորիան մատերիալիստական է:

Պատմական մատերիալիզմը դիալեկտիկական մատերիալիզմի դրույթների տարածումն է հասարակական կյանքի ուսումնասիրման վրա, դիալեկտիկական մատերիալիզմի դրույթների կիրառումը հասարակության կյանքի երևույթների, հասարակության ուսումնասիրման, հասարակության պատմության ուսումնասիրման նկատմամբ:

Իրենց դիալեկտիկական մեթոդը բնորոշելիս՝ Մարքսն ու Էնգելսը սովորաբար վկայակոչում են Հեգելին, որպես մի փիլիսոփայի, որը ձևակերպել է դիալեկտիկայի հիմնական գծերը: Մակայն այդ չի նշանակում, թե Մարքսի և Էնգելսի դիալեկտիկան նույնական է Հեգելի դիալեկտիկային: Իրոք Մարքսն ու Էնգելսը Հեգելի դիալեկտիկայից վերցրել են նրա միայն «ոացիոնալ հատիկը», դեն գցելով հեգելյան՝ իդեալիստական կեղևը և շարունակելով զարգացնել դիալեկտիկան՝ նրան արդիական գիտական տեսք տալու համար:

«Իմ դիալեկտիկական մեթոդը, —ասում է Մարքսը,—իր հիմքով ո՛չ միայն տարբեր է հեգելյան դիալեկտիկական մեթոդից, այլև նրա ուղղակի հակադրությունն է: Հեգելի համար մտածողության պրոցեսը, որ նա իդեալի ան-

վան տակ դարձնում է նույնիսկ ինքնակա սուբյեկտ, դեմիուրգն է (արարիչը) իրականի, որը լուի նրա արտաքին արտահայտությունն է: Ինձ համար, ընդհակառակը, իդեալականը ոչ այլ ինչ է, բայց եթե մարդկային գլխի մեջ փոխադրված և նրա մեջ փոխակերպված նյութականը» (Կ. Մարքս, «Կապիտալի» I հատորի զերմաներեն երկրորդ հրատարակության վերջաբանը):

Իրենց մատերիալիզմը բնորոշելիս՝ Մարքսն ու Էնգելսը սովորաբար վկայակոչում են Փոյերբախին, որպես մի փիլիսոփայի, որը վերականգնել է մատերիալիզմն իր իրավունքները մեջ: Սակայն այդ չի նշանակում, թե Մարքսի և Էնգելսի մատերիալիզմը նույնական է Փոյերբախի մատերիալիզմին: Իրոք Մարքսն ու Էնգելսը Փոյերբախի մատերիալիզմից վերցրել են նրա «Հիմնական հատիկը», այլելի ևս զարգացնելով և դարձնելով այն մատերիալիզմի գիտական-փիլիսոփայական թեորիա և դեն գցելով նրա իդեալիստական ու կրոնական-էթիկական արտաքին շերտերը: Հայտնի է, որ Փոյերբախը, հիմնականում մատերիալիստ լի-նելով, ըմբոստանում էր մատերիալիզմ անվան դեմ: Էնգելսը քա-նիցս հայտարարել է, որ Փոյերբախը, «չնայած մատերիալիստա-կան հիմքին, դեռևս հին իդեալիստական կապանքներից չի ազատվել», որ «Փոյերբախի իսկական իդեալիզմն իսկույն ևեթ ասպարեզ է դալիս, հենց որ մենք մոտենում ենք նրա էթիկային ու կրոնի փիլիսոփայությունը» (Կ. Մարքս և Ֆ. Էնգելս, հ. XIV, էջ 652—654):

Դիալեկտիկան ծագում է հունարեն «դիալեզո» բառից, որը նշանակում է զրույց անել, բանավեճ մղել: Հնումը դիալեկտիկա ասելով հասկանում էին հակառակորդի դատողության մեջ եղած հակասությունները բացահայտելու և այդ հակասությունները հաղթահարելու միջոցով ճշմարտությունը հասնելու արվեստը: Հնումը փիլիսոփաներից ոմանք գտնում էին, որ մտածողության մեջ եղած հակասությունները բացահայտելը և հակադիր կար-ծիքների բաղխումը ճշմարտությունը հայտարարելու լավագույն միջոցն է: Մտածողության այդ դիալեկտիկական եղանակը, որ հետագայում տարածվեց բնության երևույթների վրա, դարձավ բնության իմացություն դիալեկտիկական մեթոդ, որը բնության երևույթները դիտում էր որպես հավերժ շարժվող ու փոփոխվող երևույթներ, իսկ բնության զարգացումը՝ որպես բնության մեջ հակասությունների զարգանալու արդյունք, որպես բնության մեջ հակադիր ուժերի փոխազդեցության արդյունք:

Իր հիմքում դիալեկտիկան ուղղակի հակադիր է մետաֆիզի-կային:

1) Մարքսիստական դիալեկտիկական մեթոդը բնորոշվում է հետևյալ հիմնական գծերով.

ա) Ի հակադրություն մետաֆիզիկայի՝ դիալեկտիկան բնու-թյունը դիտում է ո՛չ թե որպես միմյանցից կտրված, միմյանցից մեկուսացած և միմյանցից կախում չունեցող առարկաների, երե-վույթների պատահական կուտակում, այլ որպես կապակցված, միասնական ամբողջություն, որտեղ առարկաները, երևույթներն օրգանապես կապված են միմյանց հետ, կախում ունեն միմյան-ցից և պայմանավորում են միմյանց:

Ուստի դիալեկտիկական մեթոդը գտնում է, որ բնության մեջ ո՛չ մի երևույթ չի կարող հասկացվել, եթե այն վերցնենք մեկուսացած ձևով, չըջապատող երևույթների կապակցությու-նից դուրս, որովհետև ամեն մի երևույթ բնության ամեն մի բնադավառում կարող է անհեթեթության վերածվել, եթե այն դիտենք չըջապատող պայմանների կապակցությու-նից դուրս, նրանցից կտրված ձևով, և, ընդհակառակը, ամեն մի երևույթ կարող է ըմբռնվել ու հիմնավորվել, եթե այն դիտվում է չըջա-պատող երևույթների հետ իր ունեցած անխզելի կապակցության մեջ, իր պայմանավորվածությամբ իրեն չըջապատող երևույթ-ներով:

բ) Ի հակադրություն մետաֆիզիկայի՝ դիալեկտիկան բնությունը դիտում է ո՛չ թե որպես հանգստի ու անշարժու-թյան, լճացման ու անփոփոխելիության կացություն, այլ որպես անընդհատ շարժման ու փոփոխության, անընդհատ նորոգման ու զարգացման կացություն, որտեղ միշտ որևե բան ծագում ու զարգանում է, որևե բան կործանվում է և իր դարն անցնում:

Ուստի դիալեկտիկական մեթոդը պահանջում է, որ երևույթ-ները դիտվեն ո՛չ միայն նրանց փոխադարձ կապակցության ու պայմանավորվածության տեսակետից, այլև նրանց շարժման, նրանց փոփոխման, նրանց զարգացման տեսակետից, նրանց ծաղ-ման ու մահացման տեսակետից:

Դիալեկտիկական մեթոդի համար ամենից առաջ կարևոր է ո՛չ թե այն, ինչը տվյալ մոմենտին ամուր է թվում, բայց ար-դեն սկսում է մահանալ, այլ այն, ինչը ծագում ու զարգանում է, եթե նույնիսկ տվյալ մոմենտին խախտտ է երևում, որովհե-տև նրա համար անհաղթահարելի է միայն այն, ինչը ծագում և զարգանում է:

«Ամբողջ բնութիւնը,—ասում է Էնդելսը,—սկսած նրա մանրագույն մաս-
նիկներից մինչև մեծագույն մարմինները, սկսած ավազահատիկից և վերջաց-
րած արևով, սկսած պրոտիտից (սկզբնական կենդանի բջիջ:—Ի. Ստ.) և
վերջացրած մարդով, գտնվում է հավերժական ծագման ու ոչնչացման մեջ,
անընդհատ հոսանքի մեջ, անդադար շարժման ու փոփոխման մեջ» (Վ. Մարքս
և Գ. Էնգելս, հ. XIV, էջ 484):

Ուստի,—ասում է Էնդելսը,—դիալեկտիկան «իրերը և նրանց
մտաւոր արտացոլումները վերցնում է գլխավորապես նրանց փո-
խադարձ կապակցութեան մեջ, նրանց չաղկապման մեջ, նրանց
շարժման մեջ, նրանց ծագման ու անհետացման մեջ» (նույն տե-
ղում, էջ 23):

Գ) Ի հակադրութիւն մետաֆիզիկայի՝ դիալեկտիկան զար-
գացման պրոցեսը դիտում է ո՛չ թե որպէս աճման պարզ պրոցես,
որտեղ քանակական փոփոխութիւնները չեն տանում դեպի որա-
կական փոփոխութիւններ,—այլ որպէս այնպիսի զարգացում,
որն աննշան և թաքնված քանակական փոփոխութիւններից անց-
նում է բացահայտ փոփոխութիւնների, արժատական փոփոխու-
թիւնների, որակական փոփոխութիւնների, որտեղ որակական
փոփոխութիւնները վրա են հասնում ո՛չ թե աստիճանաբար, այլ
արագորեն, անակնկալ կերպով, մեկ կացութիւնից մեկ ուրիշ
կացութեան թուխքած անցնելու ձևով, վրա են հասնում ո՛չ թե
պատահաբար, այլ օրինաչափորեն, վրա են հասնում որպէս ան-
նկատելի ու աստիճանական քանակական փոփոխութիւններ
կուտակման արդյունք:

Ուստի դիալեկտիկական մեթոդը գտնում է, որ զարգացման
պրոցեսը հարկավոր է ըմբռնել ո՛չ թե որպէս շրջադժի մեջ կա-
տարվող շարժում, ո՛չ թե որպէս անցածի պարզ կրկնութիւն,
այլ որպէս առաջընթաց շարժում, որպէս վերընթաց գծով կա-
տարվող շարժում, որպէս անցում հին որակական կացութիւնից
դեպի նոր որակական կացութիւնը, որպէս զարգացում պարզից
դեպի բարդը, ստորինից դեպի բարձրագույնը:

«Բնութիւնը,—ասում է Էնդելսը,—դիալեկտիկայի փորձաքարն է, և արդի
քնադիտութիւնը, որ այդ փորձի համար չափազանց հարուստ, օրեցօր աւելա-
ցող նյութ է ներկայացրել, դրանով իսկ ապացուցել է, որ բնութեան մեջ,
վերջիվերջոյ, ամեն ինչ կատարվում է դիալեկտիկորեն, և ոչ թե մետաֆիզի-
կորեն, որ նա շարժվում է ո՛չ թե հավերժ միատեսակ, միշտ նորից կրկնվող
շրջադժում, այլ ապրում է իրական պատմութիւն: Այստեղ ամենից առաջ
հարկավոր է մատնանշել Դարվինին, որն ամենատեւեղ հարվածը հասցրեց
բնութեան նկատմամբ եղած մետաֆիզիկական հայացքին, ապացուցելով, որ

ժամանակակից տմբողջ օրդանական աշխարհը՝ բույսերն ու կենդանիները,
հետևաբար նույնպէս և մարդը, զարգացման միլիոնավոր տարիներ տևած պրո-
ցեսի արդյունք է» (Վ. Մարքս և Գ. Էնգելս, հ. XIV, էջ 23):

Դիալեկտիկական զարգացումը բնորոշելով որպէս անցում
քանակական փոփոխութիւններից դեպի որակական փոփոխու-
թիւնները, Էնդելսն ասում է.

«Ֆիզիկայի մեջ... յուրաքանչյուր փոփոխութիւն քանակի անցումն է որա-
կի—որեւէ ձեւի շարժման՝ մարմինն հատուկ կամ նրան հաղորդված քանակի
քանակական փոփոխութեան հետեանքը: Այսպէս, օրինակ, ջրի ջերմաստիճանն
սկզբում ոչ մի նշանակութիւն չունի նրա կաթիլա-հեղուկային վիճակի հա-
մար, իրաց հեղուկ ջրի ջերմաստիճանն աւելացնելիս կամ պակասեցնելիս հաս-
նում է մի մոմենտ, երբ հարակցութեան այդ վիճակի փոխում է, և ջուրը
մեկ դեպքում դառնում է չորի, մյուսում՝ սառույց... Այսպէս, անհրաժեշտ
է հոսանքի ուժի որոշ միջիմոմ, որպիսցի պլաստիկ լարն սկսի լույս տալ.
այսպէս, յուրաքանչյուր մետաղ ունի հաճման իր ջերմութիւնը. այսպէս,
ամեն մի հեղուկ, տվյալ ճնշման պայմաններում, ունի սառուցման և եռման
իր որոշ կետը—որքան որ մենք ի վիճակի ենք մեր բանցած միջոցներով
համապատասխան ջերմաստիճան ստանալու. այսպէս, վերջապէս, ամեն մի դաշ
ունի կրիտիկական կետ, որի առկայութեան դեպքում համապատասխան ճնշու-
մով ու սառեցումով կարելի է այն հեղուկ վիճակի վերածել... Ֆիզիկայի
այսպէս կոչված կոնստանտները (մեկ վիճակից՝ մի ուրիշ վիճակի անցնելու
կետերը:—Ի. Ստ.) մեծ մասամբ ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ այն հանդուցակետերի
անունը, որտեղ շարժման քանակական (փոփոխութիւնը) աւելացումը կամ
նվազեցումն առաջ է բերում համապատասխան մարմնի վիճակի որակական
փոփոխութիւն,—որտեղ, հետևաբար, քանակը փոխվում է որակի» (նույն
տեղում, էջ 527—528):

Այնուհետև, քիմիային անցնելով, Էնդելսը շարունակում է.

«Քիմիան կարելի է անվանել մարմինների որակական փոփոխութիւնների
դիտութիւն,—փոփոխութիւններ, որոնք տեղի են ունենում քանակական կազ-
մի փոփոխութեան աղղեցութեան տակ: Այդ արդեն ինքը՝ Հեղելը դիտեր...
վերցնենք թթվածինը. եթե որպէս մոլեկուլ այստեղ միանում են երեք ատոմ,
և ոչ թե երկուսը, ինչպէս սովորաբար լինում է, ապա մեր առջև ունենք օդո-
նը—մի մարմին, որն իր հցումով ու ներդրումով որոշակի տարբերվում է
սովորական թթվածնից: Իսկ ի՞նչ սակ այն զանազան պրոպրիետների մասին,
որոնցով թթվածինը միանում է ազոտի կամ ծծմբի հետ և որոնցից յուրա-
քանչյուրը տալիս է բոլոր մյուս մարմիններից որակապէս տարբեր մարմին»
(նույն տեղում, էջ 528):

Վերջապէս, քննադատելով Դյուրինգին, որն ամբողջ թափով
նախատում է Հեղելին և այդտեղ ևեթ ծածկաբար նրանից փոխ
է առնում այն հայտնի դրուշթը, թե անցումն անզգայական աշ-
խարհի թազավորութիւնից զգայութիւնի թազավորութիւնը,

անօրգանական աշխարհի թագավորութիւնն ուր օրգանական կյանքի թագավորութիւնը—թութիւնը է դեպի մի նոր դրութիւն, էնդէլան ստում է:

«21° որ այդ չափի հարաբերութիւններէ հեղեյան հանդուցադիծն է, որ տեղ զուտ քանակական ավելացումը կամ նվազեցումը որակական քննիչ է առաջ բերում որոշ հանդուցակետերում, ինչպես, օրինակ, ջուրը տաքացնելիս կամ սառցնելիս, որտեղ եռման ու սառուցման կետերն այն հանդուցեցներն են, որոնց մէջ—նորմալ ճնշման դեպքում—թութիւնը է կատարվում դեպի նոր աղբեգատային վիճակը, որտեղ, հետեւաբար, քանակը սրակի է փոխվում» (Կ. Մարքս և Ֆ. Էնգելս, Կ. XIV, էջ 45—46):

Դ) Ի հակադրութիւն մետաֆիզիկայի՝ դիալեկտիկան ելնում է այն բանից, որ բնութիւնն առարկաներին, բնութիւնն երևույթներին հատուկ են ներքին հակասութիւններ, որովհետեւ նրանք բոլորն էլ ունեն իրենց բացասական և դրական կողմը, իրենց անցյալը և ապագան, իրենց մահացողն ու զարգացողը, որ այդ հակադրութիւնների պայքարը, հնի և նորի, մահացողի և ծնվողի, իր դարն անցկացնողի և զարգացողի միջև մղվող պայքարը կադմում է զարգացման պրոցեսի ներքին բովանդակութիւնը, քանակական փոփոխութիւնների՝ որակական փոփոխութիւնների վերածվելու ներքին բովանդակութիւնը:

Ուստի դիալեկտիկական մեթոդը գտնում է, որ ստորինից դեպի բարձրագույնը տեղի ունեցող զարգացման պրոցեսն ընթանում է երևույթների ո՛չ թե ներդաշնակ ծավալման կարգով, այլ առարկաներին, երևույթներին հատուկ հակասութիւնների բացահայտման կարգով, այդ հակասութիւնների հիման վրա գործող հակադիր տենդենցների «պայքարի» կարգով:

«Իսկական իմաստով՝ դիալեկտիկան,—ասում է Լենինը,—առարկաների բուն էության մեջ եղած հակասութիւնն ուսումնասիրութիւնն է» (Լենին, «Փիլիսոփայական տեսքեր», էջ 263):

Նվ ապա՝

«Զարգացումը հակադրութիւնների «պայքարն» է» (Լենին, Կ. XIII, էջ 301):

Համառոտակի սրանք են մարքսիստական դիալեկտիկական մեթոդի հիմնական գծերը:

Դժվար չէ ըմբռնել, թե ի՞նչ հսկայական նշանակութիւն ունի դիալեկտիկական մեթոդի դրույթների տարածումը հասարակական կյանքի ուսումնասիրութիւնն վրա, հասարակութիւն

պատմութիւնն ուսումնասիրութիւնն վրա, ի՞նչ հսկայական նշանակութիւն ունի այդ դրույթների կիրառումը հասարակութիւնն պատմութիւնն նկատմամբ, պրոլետարիատի պարտիայի պրակտիկ գործունեութիւնն նկատմամբ:

Եթե աշխարհում մեկուսացած երևույթներ չկան, եթե բոլոր երևույթները կապված են միմյանց հետ և պայմանավորում են իրար, ապա պարզ է, որ յուրաքանչյուր հասարակակարգ և յուրաքանչյուր հասարակական շարժում պատմութիւնն մեջ պետք է գնահատել ո՛չ թե «հալիտենական արդարութիւնն» կամ որևէ ուրիշ կանխակալ իդէալի տեսակետից, ինչպես հաճախ պատմաբաններն են անում, այլ այն պայմաններէ տեսակետից, որոնք ծնել են այդ հասարակակարգը և այդ հասարակական շարժումը և որոնց հետ կապված են նրանք:

Ստրկատիրական հասարակակարգն արդի պայմանների համար անհեթեթութիւնն է, հակաբնական հիմարութիւնն: Ստրկատիրական հասարակակարգը քայքայվող նախնադարյան—համայնական հասարակակարգի պայմաններում՝ միանգամայն հակառակ և օրինաչափ երևույթ է, որովհետեւ նախնադարյան համայնական հասարակակարգի համեմատութիւնմբ այդ նշանակում է մի քայլ դեպի առաջ:

Բուրժուա—դեմոկրատական ռեսպուբլիկայի պահանջը ցարիզմի և բուրժուական հասարակութիւնն գոյութիւնն պայմաններում, ասենք, 1905 թվականին Ռուսաստանում միանգամայն հասկանալի, ճիշտ և ուղղուցիտն պահանջ էր, որովհետեւ բուրժուական ռեսպուբլիկան այն ժամանակ նշանակում էր մի քայլ դեպի առաջ: Բուրժուա—դեմոկրատական ռեսպուբլիկայի պահանջը ՍՍԲԴ մեր այժմյան պայմաններում անմիա և հակառուղուցիտն պահանջ է, որովհետեւ Սովետական ռեսպուբլիկայի համեմատութիւնմբ բուրժուական ռեսպուբլիկան մի քայլ է դեպի հետ:

Ամեն ինչ կախված է պայմաններից, տեղից և ժամանակից:

Հասկանալի է, որ առանց այդպիսի պատմական մոտեցման դեպի հասարակական երևույթները՝ անհնարին է պատմութիւնն վերաբերյալ գիտութիւնն գոյութիւնն ու զարգացումը, որովհետեւ միայն այդպիսի մոտեցումն է, որ պատմագիտութիւնը փրկում է պատահականութիւնների քաոսի ու ամենաանհեթեթ սխալների կույտի վերածվելուց:

Այնուհետեւ: Եթե աշխարհը գտնվում է անընդհատ շարժման ու զարգացման մեջ, եթե հնի մահացումը և նորի աճումը

զարգացման օրենքն է, ապա պարզ է, որ այլևս չկան «անխախտ» հասարակական կարգեր, մասնավոր սեփականությունը և շահագործման «հավերժական սկզբունքներ», գյուղացիներին կալվածատերերին ենթարկելու, բանվորներին կապիտալիստներին ենթարկելու «հավերժական իրենական»:

Նշանակում է՝ կապիտալիստական հասարակակարգը կարելի է փոխարինել սոցիալիստական հասարակակարգով, այնպես, ինչպես որ կապիտալիստական հասարակակարգն իր ժամանակ փոխարինեց ֆեոդալական հասարակակարգին:

Նշանակում է՝ պետք է կողմնորոշվել ո՛չ թե դեպի հասարակություն այն խավերը, որոնք այլևս չեն զարգանում, թեպետև ներկա մոմենտին գերակշռող ուժ են հանդիսանում, այլ դեպի այն խավերը, որոնք զարգանում են, ապագա ունեն, թեպետև ներկա մոմենտին գերակշռող ուժ չեն հանդիսանում:

Անցյալ դարի ութսունական թվականներին, նարդենիկների դեմ մարքսիստների մղած պայքարի դարաշրջանում, պրոլետարիատը Ռուսաստանում հանդիսանում էր աննշան փոքրամասնություն՝ համեմատած մենատնտես գյուղացիության հետ, որը բնակչության հսկայական մեծամասնությունն էր կազմում: Բայց պրոլետարիատը որպես դասակարգ զարգանում էր, մինչդեռ գյուղացիությունը որպես դասակարգ քայքայվում էր: Եվ հենց այն պատճառով, որ պրոլետարիատը զարգանում էր որպես դասակարգ, մարքսիստները կողմնորոշվում էին դեպի պրոլետարիատը: Եվ նրանք չսխալվեցին, որովհետև, ինչպես հայտնի է, պրոլետարիատը հետո աճեց և աննշան ուժից դարձավ առաջնակարգ պատմական ու քաղաքական ուժ:

Նշանակում է՝ քաղաքականության մեջ չսխալվելու համար պետք է նայել դեպի առաջ, և ոչ թե դեպի հետ:

Այնուհետև: Եթե զարգացման օրենք է հանդիսանում դանդաղ քանակական փոփոխությունների անցումն արագ և անակնկալ որակական փոփոխությունների, ապա պարզ է, որ ճնշված դասակարգերի կատարած ուղղությունը հեղաշրջումները միանգամայն բնական և անխուսափելի երևույթ են:

Նշանակում է՝ կապիտալիզմից սոցիալիզմին անցնելը և բանվոր դասակարգի ազատագրումը կապիտալիստական ճնշումից կարող է իրականացվել ո՛չ թե դանդաղ փոփոխությունների միջոցով, ո՛չ թե ռեֆորմների միջոցով, այլ կապիտալիստական հասարակակարգի որակական փոփոխման միջոցով միայն, ուղղությամբ միջոցով:

Նշանակում է՝ քաղաքականության մեջ չսխալվելու համար պետք է ուղղություններ լինել, և ոչ թե ռեֆորմիստ:

Այնուհետև: Եթե զարգացումը տեղի է ունենում ներքին հասարակությունների բացահայտման կարգով, այդ հակասությունները բազայի վրա հակադիր ուժերի ընդհանրումների կարգով՝ այդ հակասությունները հաղթահարելու նպատակով, ապա պարզ է, որ պրոլետարիատի դասակարգային պայքարը միանգամայն բնական և անխուսափելի երևույթ է:

Նշանակում է՝ կապիտալիստական կարգերի հակասությունները պետք է ո՛չ թե կոծկել, այլ բացահայտել ու կծկել բաց անել, դասակարգային պայքարը ո՛չ թե մարել, այլ այն մինչև վերջը հասցնել:

Նշանակում է՝ քաղաքականության մեջ չսխալվելու համար պետք է անհաշտ դասակարգային պրոլետարիական քաղաքականություն կիրառել, և ոչ թե պրոլետարիատի ու բուրժուազիայի շահերի ներդաշնակության ռեֆորմիստական քաղաքականություն, և ոչ թե սոցիալիզմի մեջ կապիտալիզմի «ներաճելու» համաձայնողական քաղաքականություն:

Այսպես է մարքսիստական դիալեկտիկական մեթոդի բանը, եթե այն վերցնենք հասարակական կյանքի նկատմամբ կիրառելու, հասարակության պատմության նկատմամբ կիրառելու տեսակետից:

Ինչ վերաբերում է մարքսիստական փիլիսոփայական մատերիալիզմին, ապա այն իր հիմքում ուղղակի հակադիր է փիլիսոփայական իդեալիզմին:

2) Մարքսիստական փիլիսոփայական մատերիալիզմը բնորոշվում է հետևյալ հիմնական գծերով.

ա) Ի հակադրություն իդեալիզմի, որ աշխարհը համարում է «աբսոլյուտ իդեալի», «տիեզերական ոգու», «գիտակցության» մարմնացում, — Մարքսի փիլիսոփայական մատերիալիզմը ենդում է այն բանից, որ աշխարհն իր բնությամբ նյութական է, որ աշխարհում բազմակերպ երևույթները շարժվող մատերիալիզմի գանազան տեսակներն են, որ երևույթների փոխադարձ կապն ու փոխադարձ պայմանավորվածությունը, որ դիալեկտիկական մեթոդն է սահմանում, շարժվող մատերիալիզմի զարգացման օրինաչափություններն են, որ աշխարհը զարգանում է մատերիալիզմի շարժման օրենքների համաձայն և ո՛չ մի «տիեզերական ոգու» վարիք չունի:

«Մատերիալիստական աշխարհայացքը,—ասում է Խնդելը,—պարզապես նշանակում է բնությունն ըմբռնել ախպես, ինչպես նա կա, առանց որևէ կողմնակի հավելումների» (Կ. Մարքս և Ֆ. Էնգելս, Կ. XIV, էջ 651):

Անդրադառնալով հնադարյան փիլիսոփա Հերակլիտի մատերիալիստական հայացքին, ըստ որի «աշխարհը միակն է բոլոր բաների մեջ, որ ստեղծված է և աստվածներից ո՛չ մեկի և մարդկանցից ո՛չ մեկի կողմից, այլ եղել է, կա և կլինի հավիտենապես կենդանի մի հուր, որն օրինաչափորեն բոցավառվում է և օրինաչափորեն մարում»,—Լենինն ասում է. «Ինչպե՞ս կապակցվում է մատերիալիզմի հիմունքների շատ լավ շարադրանք է» (Լենին, «Փիլիսոփայական տետրակներ», էջ 318):

բ) Ի հակադրություն իդեալիզմի, որը պնդում է, թե ունի կերպով գոյություն ունի միայն մեր գիտակցությունը, թե նյութական աշխարհը, կեցությունը, բնությունը գոյություն ունի միայն մեր գիտակցության մեջ, մեր զգայությունների, պատկերացումների, ըմբռնումների մեջ,—մարքսիստական փիլիսոփայական մատերիալիզմը ելնում է այն բանից, որ մատերիան, բնությունը, կեցությունը հանդիսանում է օբյեկտիվ ունություն, որը գոյություն ունի գիտակցությունից դուրս և նրանից անկախ, որ մատերիան առաջնային է, որովհետև նա զգայությունների, պատկերացումների, գիտակցության աղբյուրն է, իսկ գիտակցությունը յերկրորդային է, ածանցված, որովհետև նա մատերիայի արտացոլումն է, կեցության արտացոլումը, որ մտածողությունն արդյունք է մատերիայի, որն իր զարգացման մեջ հասել է կատարելության բարձր աստիճանի, այն է՝ մտածողությունն ուղեղի արդյունքն է, իսկ ուղեղը՝ մտածողության օրգանը, որ այս պատճառով մտածողությունը չի կարելի բաժանել մատերիայից, եթե չենք ցանկանում կոպիտ սխալի մեջ ընկնել:

«Ամբողջ փիլիսոփայության դերագույն հարցը,—ասում է Խնդելը,—այն հարցն է, թե մտածողությունն ինչպես է հարաբերում կեցությանը, ողին՝ բնությանը: ...Փիլիսոփաները բաժանվեցին երկու մեծ բանակի համապատասխան այն բանին, թե՛ նրանք այդ հարցին ինչպես էին պատասխանում: Նրանք, ովքեր պնդում էին, թե ողին գոյություն ունի բնությունից առաջ... կաղնեցին իդեալիստական բանակը: Իսկ նրանք, ովքեր հիմնական սկիզբ համարում էին բնությունը, հարեցին մատերիալիզմի զանազան չկուսներին» (Կ. Մարքս, Ընտրել երկեր, Կ. I, էջ 329):

Եվ այնուհետև.

«Նյութական, զգայաբար ընկալվող աշխարհը, որին պատկանում ենք մենք ինքներս, միակ իրական աշխարհն է... Մեր գիտակցությունն ու մտածողությունը, որքան էլ այն դերզայական թվա, հանդիսանում է նյութական, մարմնական օրգանի, ուղեղի արդյունքը: Մատերիան ողու արդյունքը չէ, իսկ ողին ինքը մատերիայի ամենաբարձր արդյունքն է միայն (Կ. Մարքս, Ընտրել երկեր, Կ. I, էջ 332):

Մատերիայի և մտածողության հարցը շոշափելով՝ Մարքսն ասում է.

«Մտածողությունը չի կարելի բաժանել մատերիայից, որը մտածում է: Մատերիան բոլոր փոփոխությունների սուբյեկտն է» (նույն տեղում, էջ 302):

Մարքսիստական փիլիսոփայական մատերիալիզմը բնորոշելով՝ Լենինն ասում է.

«Մատերիալիզմն ընդհանրապես ընդունում է օբյեկտիվորեն ունի կեցությունը (մատերիան), որն անկախ է գիտակցությունից, զգայությունից, փորձից... Գիտակցությունը... կեցության արտացոլումն է միայն, լավագույն դեպքում նրա մոտավորապես ճիշտ (աղեկված, իդեալականորեն-ճշգրիտ) արտացոլումը» (Լենին, Կ. XIII, էջ 266—267):

Եվ այնուհետև.

— «Մատերիան այն է, ինչ որ ներգործելով մեր զգայարանների վրա, զգայություն է առաջ բերում. մատերիան զգայության մեջ մեղ տրված օբյեկտիվ ունությունն է... Մատերիան, բնությունը, կեցությունը, Փիլիսոփան առաջնայինն է, իսկ ողին, գիտակցությունը, զգայությունը, հոգեկանը—երկրորդայինը» (նույն տեղում, էջ 119—120):

— «Աշխարհի պատկերը այն բանի պատկերն է, թե ինչպես է մատերիան շարժվում և ինչպես է «մատերիալ մտածում»» (նույն տեղում, էջ 288):

— «Ուղեղը մտքի օրգանն է» (նույն տեղում, էջ 125):

գ) Ի հակադրություն իդեալիզմի, որը ժխտում է աշխարհի և նրա օրինաչափությունների իմացության հնարավորությունը, չի հավատում մեր գիտելիքների ստուգությանը, չի ընդունում օբյեկտիվ ճշմարտություն և գտնում է, որ աշխարհը լի է «ինքնին իրերով», որոնք գիտությունը երբեք չի կարող ճանաչել,—մարքսիստական փիլիսոփայական մատերիալիզմը ելնում է այն բանից, որ աշխարհը և նրա օրինաչափությունները միանգամայն ճանաչելի են, որ բնության օրենքները վերաբերյալ մեր գիտելիքները, որոնք ստուգված են փորձով, պրակտիկայով, ստույգ գիտելիքներ են, օբյեկտիվ ճշմարտությունների նշանակություն ունեցող, որ աշխարհում չկան անճանաչելի իրեր, այլ կան մի-

այն իրեր, որոնք դեռ ըմբռնված չեն, որոնք գիտության և պրակտիկայի ուժեղում կրացահայտվեն ու կճանաչվեն:

Քննադատելով Կանտի և մյուս իդեալիստների դրույթն աշխարհի անճանաչելիության և անճանաչելի «ինքնին իրերի» մասին և պաշտպանելով մատերիալիզմի հայտնի դրույթը մեր գիտելիքների ստուգության մասին, էնդելսը գրում է.

«Իսկ այդ, ինչպես և մյուս բոլոր փիլիսոփայական աչքակալությունները ամենավճռական հերքումը պրակտիկան է, հատկապես էքսպերիմենտը և արդյունաբերությունը: Եթե մենք կարողանում ենք բնության տվյալ երևույթի մեր ճիշտ ըմբռնումն ապացուցել նրանով, որ այն մենք ինքներս ենք արտադրում, դուքս կորցում նրան իր պայմաններից, ընդամենն նրան ստիպում ենք մեր նպատակներին ծառայել, ապա կանտյան անըմբռնելի «ինքնին իր» վերջը հասնում է: Կենդանիների և բույսերի մարմիններում գոյացող քիմիական նյութերը մնում էին այդպիսի «ինքնին իրեր», մինչև որ օրգանական քիմիան սկսեց պատրաստել դրանք մեկը մյուսի հետևից. դրանով իսկ «ինքնին իրը» դառնում էր իր մեզ համար, ինչպես, օրինակ, ալիգատրներ, վայրի տորոնի ներկանյութը, որը մենք այժմ ստանում ենք ո՛չ թե դաշտում աճեցվող վայրի տորոնի արմատներից, այլ շատ ավելի էժան ու պարզ ձևով՝ քարածխի կուպրից: Կոպերնիկոսի արեղակնային սխեմաները երեք հարյուր տարի շարունակ մնում էր հիպոթեզ՝ վերին աստիճանի հայնական, բայց այնուամենայնիվ հիպոթեզ: Իսկ երբ Լևելերյան, այդ սխեմանի տվյալների հիման վրա, ո՛չ միայն ապացուցեց, որ պետք է գոյություն ունենա էլի մեկ, մինչև այդ անծանոթ մոլորակ, այլև հաշվումների միջոցով որոշեց այն տեղը, որ նա ընդունում է երկնային տարածության մեջ, և երբ դրանից հետո Հալլեն իրոք դառավ այդ մոլորակը, Կոպերնիկոսի սխեման ապացուցվեց» (Կ. Մարքս, Ընտրելի երկեր, 4. 1, էջ 330):

Մասի կողմնակիցներ Բոգդանովին, Բադարովին, Ֆուլչեկիչին և մյուսներին մեղադրելով Ֆիդելիզմի (ոնակցիոն թեորիա, որը նախապատվություն է տալիս հավատին գիտության հանդեպ) մեջ և պաշտպանելով մատերիալիզմի հայտնի դրույթն այն մասին, որ բնության մեջ գտնվող օրինաչափությունների վերաբերյալ մեր գիտական գիտելիքներն ստույգ են, որ գիտության օրենքներն օրյեկտիվ ճշմարտություն են, Լենինն ասում է.

«Արդի ֆիդելիզմն ամենևին չի մերժում գիտությունը. նա մերժում է գիտության «չափազանց հավակնությունները» միայն, այն է՝ օրյեկտիվ ճշմարտության հավակնությունը: Եթե օրյեկտիվ ճշմարտություն գոյություն ունի (ինչպես մատերիալիստներն են կարծում), եթե միմիայն բնագիտությունը, մարդու «փորձի» մեջ արտաքին աշխարհն արտացոլելով, ընդունակ է մեզ տալու օրյեկտիվ ճշմարտություն, ապա ամեն մի ֆիդելիզմ անպայման մերժվում է» (Լենին, 4. XIII, էջ 102):

Համառոտալի սրանք են մարքսիստական փիլիսոփայական մատերիալիզմի բնորոշ գծերը:

Հեշտ է հասկանալ, թե ի՞նչ հսկայական նշանակություն ունի փիլիսոփայական մատերիալիզմի դրույթները հասարակական կյանքի ուսումնասիրության, հասարակության պատմության ուսումնասիրության վրա տարածելը, ի՞նչ հսկայական նշանակություն ունի այդ դրույթների կիրառումը հասարակության պատմության նկատմամբ, պրոլետարիատի պարտիայի պրակտիկ գործունեության նկատմամբ:

Եթե բնության երևույթների կապը և նրանց փոխադարձ պայմանավորվածությունը բնության զարգացման օրինաչափություններ են, ապա սրանից բխում է, որ հասարակական կյանքի երևույթների կապն ու փոխադարձ պայմանավորվածությունը նույնպես պատահական բան չեն, այլ հասարակության զարգացման օրինաչափություններ են:

Նշանակում է՝ հասարակական կյանքը, հասարակության պատմությունը դադարում է «պատահականությունների» կուտակում լինելուց, որովհետև հասարակության պատմությունը դառնում է հասարակության օրինաչափ զարգացում, իսկ հասարակության պատմության ուսումնասիրությունը դառնում է գիտություն:

Նշանակում է՝ պրոլետարիատի պարտիայի պրակտիկ գործունեությունը պետք է հիմնվի ո՛չ թե «ականավոր մարդկանց» բարի ցանկությունների վրա, ո՛չ թե «բանականություն», «ընդհանրական մտալի» և նման պահանջների վրա, այլ հասարակության զարգացման օրինաչափությունների վրա, այդ օրինաչափությունների ուսումնասիրության վրա:

Այնուհետև: Եթե աշխարհը ճանաչելի է և բնության զարգացման օրենքների վերաբերյալ մեր գիտելիքներն ստույգ գիտելիքներ են, որոնք օրյեկտիվ ճշմարտության նշանակություն ունեն, ապա սրանից հետևում է, որ հասարակական կյանքը, հասարակության զարգացումը նույնպես ճանաչելի է, իսկ գիտության տվյալները հասարակության զարգացման օրենքների մասին—ստույգ տվյալներ են, որոնք օրյեկտիվ ճշմարտությունների նշանակություն ունեն:

Նշանակում է՝ հասարակության պատմության վերաբերյալ գիտությունը, չնայած հասարակական կյանքի երևույթների ամբողջ բարդությանը, կարող է դառնալ հասարակության զարգաց-

ման օրենքները պրակտիկ կիրառութեան համար ոգտագործելու ընդունակ նույնպիսի ճշգրիտ գիտութեան, ինչպէս, ասենք, բիւլլօքիան է:

Նշանակում է՝ պրոլետարիատի պարտիան իր պրակտիկ գործունեութեան մեջ պետք է ղեկավարվի ո՛չ թե ինչ-որ պատահական մոտիվներով, այլ հասարակութեան զարգացման օրենքներով, այդ օրենքներից բխող պրակտիկ հետեւութիւններով:

Նշանակում է՝ սոցիալիզմը դադարում է մարդկութեան լավագոյն ապագայի մասին մի երազ լինելուց և դառնում է գիտութեան:

Նշանակում է՝ գիտութեան և պրակտիկ գործունեութեան կապը, թեորիայի և պրակտիկայի կապը, նրանց միասնութիւնը պետք է պրոլետարիատի պարտիայի ուղեցույց աստղը դառնա:

Այնուհետեւ: Եթե ընդթյունը, կեցութիւնը, նյութական աշխարհն առաջնային է, իսկ գիտակցութիւնը, մտածողութիւնը՝ երկրորդային, ածանցյալ, եթե նյութական աշխարհն օբյեկտիւ ռեալութիւն է, որ գոյութիւն ունի մարդկանց գիտակցութիւնից անկախ, իսկ գիտակցութիւնն այդ օբյեկտիւ ռեալութեան արտացոլումն է, ապա սրանից հետեւում է, որ հասարակութեան նյութական կյանքը, նրա կեցութիւնը նույնպէս առաջնային է, իսկ նրա հոգեւոր կյանքը՝ երկրորդային, ածանցյալ, որ հասարակութեան նյութական կյանքն օբյեկտիւ ռեալութիւն է, որը գոյութիւն ունի մարդկանց կամքից անկախ, իսկ հասարակութեան հոգեւոր կյանքն այդ օբյեկտիւ ռեալութեան արտացոլումն է, կեցութեան արտացոլումը:

Նշանակում է՝ հասարակութեան հոգեւոր կյանքի ձեւավորման աղբյուրը հասարակական իդեանների, հասարակական թեորիաների, քաղաքական հայացքների, քաղաքական հիմնարկների ծագման աղբյուրը պետք է փնտռել ո՛չ թե հենց այդ իդեանների, թեորիաների, հայացքների, քաղաքական հիմնարկների մեջ, այլ հասարակութեան նյութական կյանքի պայմանների մեջ, հասարակական կեցութեան մեջ, որի արտացոլումն են այդ իդեանները, թեորիաները, հայացքները և այլն:

Նշանակում է՝ եթե հասարակութեան պատմութեան տարրեր ժամանակաշրջաններում նկատվում են տարբեր հասարակական իդեաններ, թեորիաներ, հայացքներ, քաղաքական հիմնարկներ, եթե ստրկատիրական հասարակակարգում հանդիպում ենք մի

տեսակի հասարակական իդեանների, թեորիաների, հայացքների, քաղաքական հիմնարկների, ֆեոդալիզմի օրով՝ մեկ ուրիշ, կապիտալիզմի օրով՝ երրորդ տեսակի, ապա այդ բացատրվում է ո՛չ թե հենց այդ իդեանների, թեորիաների, հայացքների, քաղաքական հիմնարկների «ընդթյում», ո՛չ թե նրանց «հատկութեամբ», այլ նրանով, որ հասարակական զարգացման տարբեր ժամանակաշրջաններում հասարակութեան նյութական կյանքի պայմանները տարբեր են:

Ինչ հասարակութեան կեցութիւնն է, ինչ հասարակութեան նյութական կյանքի պայմաններն են,—այն էլ նրա իդեանները, թեորիաները, քաղաքական հայացքները, քաղաքական հիմնարկներն են:

Այս կապացութեամբ Մարքսն ասում է.

«Ո՛չ թե մարդկանց գիտակցութիւնն է որոշում նրանց կեցութիւնը, այլ ընդհակառակը, նրանց հասարակական կեցութիւնն է որոշում նրանց գիտակցութիւնը» (Կ. Մարքս, Ընտիր երկեր, հ. 1, էջ 269):

Նշանակում է՝ քաղաքականութեան մեջ չախալվելու և դատարկամիտ երազողներին դրութեան մեջ չընկնելու համար պրոլետարիատի պարտիան իր գործունեութեան մեջ պետք է ելնի ո՛չ թե «մարդկային բանականութեան» վերացական «սկզբունքներից», այլ հասարակութեան նյութական կյանքի՝ որպէս հասարակական զարգացման վճռողական ուժի՝ կոնկրետ պայմաններից՝ ո՛չ թե «մեծ մարդկանց» բարի ցանկութիւններից, այլ հասարակութեան նյութական կյանքի զարգացման ռեալ սրահանքներից:

Ուտոպիստների, այդ թվում նարոդնիկների, անարխիստների, էսերների անկումը բացատրվում է, իմիջի այլոց, նրանով, որ նրանք չէին ընդունում հասարակութեան նյութական կյանքի պայմանների առաջնակարգ դերը հասարակութեան զարգացման մեջ և, իդեալիզմի մեջ ընկնելով, իրենց պրակտիկ գործունեութիւնը կառուցում էին ո՛չ թե հասարակութեան նյութական կյանքի զարգացման պահանջների հիմքի վրա, այլ դրանցից անկախ և հակառակ դրանց,—կառուցում էին հասարակութեան ռեալ կյանքից կտրված «իդեալական պլանների» և «համապարփակ նախագծերի» հիմքի վրա:

Մարքսիզմ-լենինիզմի ուժն ու կենսականութիւնն այն է, որ իր պրակտիկ գործունեութեան մեջ նա հենվում է հատկա-

պէս հասարակութեան նյութական կյանքի զարգացման պահանջները վրա, երբեք չկարելիով հասարակութեան ուսուցչական կյանքից:

Սակայն Մարքսի խոսքերից չի հետեւում, թե հասարակական իրեաները, թեորիաները, քաղաքական հայացքները, քաղաքական հիմնարկները հասարակութեան կյանքում նշանակութիւն չունեն, թե նրանք հակադարձ ներգործութիւն չեն անում հասարակական կեցութեան վրա, հասարակութեան կյանքի նյութական պայմանները զարգացման վրա: Այստեղ մենք խոսում էինք առայժմ հասարակական իրեաների, թեորիաների, հայացքների, քաղաքական հիմնարկների ծագման մասին, նրանց առաջ գալու մասին, այն մասին, որ հասարակութեան հոգեւոր կյանքը նրա նյութական կյանքի պայմանների արտացոլումն է: Ինչ վերաբերում է հասարակական իրեաների, թեորիաների, հայացքների, քաղաքական հիմնարկների նշանակութեանը, ինչ վերաբերում է նրանց դերին պատմութեան մեջ, ապա պատմական մատերիալիզմը ո՛չ միայն չի բացատրում, այլ, ընդհակառակը, ընդգծում է նրանց լուրջ դերն ու նշանակութիւնը հասարակութեան կյանքում, հասարակութեան պատմութեան մեջ:

Լինում են հասարակական տարրեր իրեաներ ու թեորիաներ: Կան հին իրեաներ ու թեորիաներ, որոնք իրենց դարն ապրել են և ծառայում են հասարակութեան մահացող ուժերի շահերին: Նրանց նշանակութիւնն այն է, որ նրանք արգելակում են հասարակութեան զարգացումը, նրա առաջ գնալը: Լինում են նոր, առաջավոր իրեաներ ու թեորիաներ, որոնք ծառայում են հասարակութեան առաջավոր ուժերի շահերին: Նրանց նշանակութիւնն այն է, որ նրանք հեշտացնում են հասարակութեան զարգացումը, նրա առաջ գնալը, ըստիւրում նրանք այնքան ավելի մեծ նշանակութիւն են ձեռք բերում, որքան ավելի ճշգրիտ են արտացոլում հասարակութեան նյութական կյանքի զարգացման պահանջները:

Հասարակական նոր իրեաներն ու թեորիաները ծագում են միայն այն բանից հետո, երբ հասարակութեան նյութական կյանքի զարգացումը հասարակութեան առաջ նոր խնդիրներ է դրել: Բայց այն բանից հետո, երբ նրանք ծագել են, նրանք դառնում են լրջագույն ուժ, որը հեշտացնում է հասարակութեան նյութական կյանքի զարգացմամբ առաջադրված նոր խնդիրների լուծումը, հեշտացնում է հասարակութեան առաջ գնալը: Հենց այստեղ է, որ երևան է գալիս նոր իրեաների, նոր թեորիաների, քաղաքական նոր հայացքների, քաղաքական նոր հիմնարկների մեծա-

շույն կազմակերպող, մոբիլիզացիայի ենթարկող և փոխակերպող նշանակութիւնը: Հասարակական նոր իրեաներն ու թեորիաներն էլ իսկապէս հենց այն պատճառով են ծագում, որ նրանք անհրաժեշտ են հասարակութեան համար, որ առանց նրանց կազմակերպող, մոբիլիզացիայի ենթարկող ու փոխակերպող աշխատանքի՝ անհնարին է հասարակութեան նյութական կյանքի զարգացման հասունացած խնդիրների լուծումը: Հասարակութեան նյութական կյանքի զարգացմամբ առաջադրված նոր խնդիրների բաղադրի վրա ծագելով, հասարակական նոր իրեաներն ու թեորիաներն իրենց համար ճանապարհ են բաց անում, դառնում են ժողովրդական մասսաների սեփականութիւնը, մոբիլիզացիայի ենթարկում նրանց, նրանց կազմակերպում են ընդդէմ հասարակութեան մահացող ուժերի և, այդպիսով, հեշտացնում են հասարակութեան մահացող ուժերի տապալումը, այն ուժերի, որոնք արգելակում են հասարակութեան նյութական կյանքի զարգացումը:

Այսպէս, հասարակական իրեաները, թեորիաները, քաղաքական հիմնարկները, ծագելով հասարակութեան նյութական կյանքի զարգացման, հասարակական կեցութեան զարգացման հասունացած խնդիրների բաղադրի վրա, — հետո իրենք են ներգործում հասարակական կեցութեան վրա, հասարակութեան նյութական կյանքի վրա, ստեղծելով այն պայմանները, որոնք անհրաժեշտ են հասարակութեան նյութական կյանքի հասունացած խնդիրներին լուծումը մինչև վերջը հասցնելու և այդ կյանքի հետագա զարգացումը հնարավոր դարձնելու համար:

Այս կապակցութեամբ Մարքսն ասում է.

«Թեորիան նյութական ուժ է դառնում, հենց որ նա տիրապետում է մասսաներին» (Կ. Մարքս և Ֆ. Էնգելս, հ. I, էջ 406):

Նշանակում է՝ հասարակութեան նյութական կյանքի պայմանները վրա ազդելու և նրանց զարգացումն արագացնելու, նրանց բարելավումն արագացնելու հնարավորութիւն ունենալու համար պրոլետարիատի պարտիան պետք է հենվի այնպիսի հասարակական թեորիայի, այնպիսի հասարակական իրեայի վրա, որը հասարակութեան նյութական կյանքի զարգացման պահանջները ճիշտ է արտացոլում և այդ պատճառով ընդունակ է շարժման մեջ դնելու ժողովրդի լայն մասսաներին, ընդունակ է մոբիլիզացիայի ենթարկելու նրանց և նրանցից կազմակերպելու պրոլետա-

բական պարտիայի մեծ բանակը, որը պատրաստ լինի ջախջախելու ռեակցիոն ուժերը և ճանապարհ բաց անելու հասարակության առաջավոր ուժերի համար:

«Եկեղնոմիստների» և մենչևիկների անկումը բացատրվում է, իմիջի ալյուց, նրանով, որ նրանք չէին ընդունում առաջավոր թեորիայի, առաջավոր իդեալի մոբիլիզացիայի ենթարկող, կազմակերպող ու փոխակերպող դերը, և վուլգար մատերիալիզմի մեջ ընկնելով, նրանց դերը համարյա թե զերոյի էին համարեցնում, — հետևաբար, պարտիան դատապարտում էին պասսիվության, գորշ կյանքի:

Մարքսիզմ-լենինիզմի ուժն ու կենսականությունն այն է, որ նա հենվում է հասարակության նյութական կյանքի զարգացման պահանջները ճիշտ արտացոլող առաջավոր թեորիայի վրա, այդ թեորիան հասցնում է իրեն վայել բարձրության և իր պարտականությունն է համարում մինչև հատակն ոգտադործել թեորիայի մոբիլիզացիայի ենթարկող, կազմակերպող ու փոխակերպող ուժը:

Պատմական մատերիալիզմն այսպես է լուծում հասարակական կեցության և հասարակական գիտակցության միջև, նյութական կյանքի զարգացման պայմանների և հասարակության հոգևոր կյանքի զարգացման միջև եղած հարաբերության հարցը:

Մեզ է պարզել այն հարցը, թե պատմական մատերիալիզմի տեսակետից ինչ պետք է հասկանալ «հասարակության նյութական կյանքի պայմաններ» ասելով, որոնք վերջին հաշվով որոշում են հասարակության ֆիզիոնոմիան, նրա իդեաները, հայացքները, քաղաքական հիմնարկները և այլն:

Իսկապես, — այդ ի՞նչ «հասարակության նյութական կյանքի պայմաններ» են, որոնք են նրանց տարբերիչ գծերը:

Անտարակույս է, որ «հասարակության նյութական կյանքի պայմաններ» հասկացողության մեջ մտնում է, ամենից առաջ, հասարակությանը շրջապատող բնությունը, աշխարհագրական միջավայրը, որը հասարակության նյութական կյանքի անհրաժեշտ և մշտական պայմաններից մեկն է և, իհարկե, ազդում է հասարակության զարգացման վրա: Ո՞րն է աշխարհագրական միջավայրի դերը հասարակության զարգացման մեջ: Արդյոք աշխարհագրական միջավայրն այն գլխավոր ուժը չէ՞, որը որոշում է հասարակության ֆիզիոնոմիան, մարդկանց հասարակակարգի բնույթը, անցումը մեկ հասարակակարգից մյուսին:

Պատմական մատերիալիզմն այս հարցին բացասաբար է պատասխանում:

Անվիճելի է, որ աշխարհագրական միջավայրը հասարակության զարգացման մշտական և անհրաժեշտ պայմաններից մեկն է և, իհարկե, ազդում է հասարակության զարգացման վրա, — նա արագացնում կամ դանդաղեցնում է հասարակության զարգացման ընթացքը: Բայց նրա ազդեցությունը որոշիչ ազդեցությունն չէ, որովհետև հասարակության փոփոխություններն ու զարգացումն անհամեմատ ավելի արագ են տեղի ունենում, քան աշխարհագրական միջավայրի փոփոխություններն ու զարգացումը: Երեք հազար տարվա ընթացքում Եվրոպայում կարողացել են երեք տարբեր հասարակակարգեր փոխվել՝ նախադարյան-համայնական հասարակակարգը, ստրկատիրական հասարակակարգը, ֆեոդալական հասարակակարգը, իսկ Եվրոպայի արևելյան մասում, ՍՍՍՐ-ում փոխվել են նույնիսկ չորս հասարակակարգեր: Մինչդեռ այդ նույն ժամանակաշրջանում աշխարհագրական պայմանները Եվրոպայում կամ բոլորովին չեն փոխվել, կամ այն աստիճան աննշան չափով են փոխվել, որ աշխարհագրությունը հրաժարվում է այդ մասին նույնիսկ խոսելուց: Եվ այդ հասկանալի է: Աշխարհագրական միջավայրի փոքրիշատե լուրջ փոփոխությունների համար պահանջվում են միլիոնավոր տարիներ, այնինչ մարդկանց հասարակակարգի նույնիսկ լրջագույն փոփոխությունների համար բավական է մի քանի հարյուր կամ մի-երկու հազար տարի:

Իսկ սրանից հետևում է, որ աշխարհագրական միջավայրը չի կարող հասարակական զարգացման գլխավոր պատճառ ծառայել, որովհետև այն, ինչ որ համարյա անփոփոխ է մնում տասնյակ-հազարավոր տարիների ընթացքում, չի կարող գլխավոր պատճառ ծառայել այն բանի զարգացման համար, ինչ որ արմատական փոփոխություններ է կրում հարյուրավոր տարիների ընթացքում:

Այնուհետև, անտարակույս է, որ ազդաբնակության աճումը, բնակչության այս կամ այն խտությունը նույնպես մտնում է «հասարակության նյութական կյանքի պայմաններ» հասկացողության մեջ, որովհետև մարդիկ կազմում են հասարակության նյութական կյանքի պայմանների անհրաժեշտ էլեմենտը, և առանց մարդկանց որոշ միեմիումի առկայության չի կարող հասարակության ո՞չ մի նյութական կյանք լինել: Ազդաբնակության

աճումն այն գլխավոր ուժը չէ՞ արդյոք, որ որոշում է մարդկանց հասարակակարգի բնույթը:

Պատմական մատերիալիզմն այս հարցին նույնպես բացասաբար է պատասխանում:

Իհարկե, ազգաբնակչության աճումն ազդեցություն ունի հասարակության զարգացման վրա, հեշտացնում կամ դանդաղեցնում է հասարակության զարգացումը, բայց այն չի՝ կարող հասարակության զարգացման գլխավոր ուժը լինել, և նրա ազդեցությունը հասարակության զարգացման վրա չի կարող որոշիչ ազդեցություն լինել, որովհետև ազգաբնակչության աճումն ինքնին բանալի չի տալիս այն բանը բացատրելու համար, թե ինչո՞ւ տվյալ հասարակակարգին փոխարինում է հատկապես այս-ինչ նոր հասարակակարգը, և ո՞չ թե ինչ-որ մեկ ուրիշը, ինչո՞ւ նախնադարյան-համայնական հասարակակարգին փոխարինում է հատկապես ստրկատիրական հասարակակարգը, ստրկատիրական հասարակակարգին՝ Ֆեոդալականը, Ֆեոդալականին՝ բուրժուականը, և ո՞չ թե ինչ-որ մեկ ուրիշ հասարակակարգ:

Եթե ազգաբնակչության աճումը հասարակական զարգացման որոշիչ ուժը լիներ, բնակչության ավելի բարձր խտությունը անպայման պետք է կյանքի կոչեր հասարակակարգի համապատասխանորեն ավելի բարձր տիպ: Սակայն, իրականում այդպիսի բան չի նկատվում: Բնակչության խտությունը Չինաստանում չորս անգամ ավելի բարձր է ԱՄՆ-ից, սակայն, հասարակական զարգացման տեսակետից ԱՄՆ-ն ավելի բարձր են կանգնած, քան Չինաստանը, որովհետև Չինաստանում գեռես կիսաֆեոդալական հասարակակարգ է տիրում, մինչդեռ ԱՄՆ-ը վաղուց արդեն հասել են կապիտալիզմի զարգացման ամենաբարձր ստադիային: Բնակչության խտությունը Բելգիայում 19 անգամ ավելի բարձր է, քան ԱՄՆ-ում և 26 անգամ ավելի բարձր է, քան ՍՍՌՄ-ում, սակայն հասարակական զարգացման տեսակետից ԱՄՆ-ը բարձր են Բելգիայից, իսկ ՍՍՌՄ-ից Բելգիան հետ է մնացել մի ամբողջ պատմական դարաշրջան, որովհետև Բելգիայում կապիտալիստական հասարակակարգ է տիրում, մինչդեռ ՍՍՌՄ արդեն կապիտալիզմին վերջ է տվել և սոցիալիստական հասարակակարգ է հաստատել իր մոտ:

Բայց սրանից հետևում է, որ ազգաբնակչության աճումը չի՝ հանդիսանում և չի՝ կարող հանդիսանալ հասարակության զարգացման գլխավոր ուժը, հասարակակարգի բնույթը, հասարակության ֆիզիոնոմիան որոշող ուժը:

Այդ դեպքում հասարակության նյութական կյանքի պայմանները սխառմի՞ մեջ ո՞րն է այն գլխավոր ուժը, որը որոշում է հասարակության ֆիզիոնոմիան, հասարակակարգի բնույթը, հասարակության զարգացումը մեկ հասարակակարգից դեպի մյուսը:

Պատմական մատերիալիզմն այդպիսի ուժ համարում է մարդկանց գոյության համար անհրաժեշտ ապրուստի միջոցների հայքայք-ման եղանակը, հասարակության ապրելու և զարգանալու համար անհրաժեշտ նյութական բարիքների՝ սննդի, հագուստի, ոտնամանի, բնակարանի, վառելիքի, արտադրության գործիքների և այլ բաների արտադրության եղանակը:

Ապրելու համար հարկավոր է ունենալ սնունդ, հագուստ, ոտնաման, բնակարան, վառելիք և այլն, այդ նյութական բարիքներն ունենալու համար պետք է դրանք արտադրել, իսկ դրանք արտադրելու համար պետք է ունենալ արտադրության գործիքներ, որոնցով մարդիկ արտադրում են՝ սնունդ, հագուստ, ոտնաման, բնակարան, վառելիք և այլն, պետք է այդ գործիքներն արտադրել կարողանալ, պետք է այդ գործիքներից օգտվել կարողանալ:

Արտադրության գործիքները, որոնց միջոցով արտադրվում են նյութական բարիքները, մարդիկ, որոնք շարժման մեջ են գնում արտադրության գործիքները և իրագործում են նյութական բարիքների արտադրությունը՝ շնորհիվ որոշ արտադրական փորձի ու աշխատանքի ունակություների—այս բոլոր էլեմենտները միասին կազմում են հասարակության արտադրողական ուժերը:

Բայց արտադրողական ուժերը կազմում են արտադրության միայն մեկ կողմը, արտադրության եղանակի մեկ կողմը, որն արտահայտում է մարդկանց հարաբերությունը դեպի առարկաներն ու բնության ուժերը, որոնք օգտագործվում են նյութական բարիքներ արտադրելու համար: Արտադրության մյուս կողմը, արտադրության եղանակի մյուս կողմը կազմում են մարդկանց հարաբերությունները միմյանց հետ արտադրության պրոցեսում, մարդկանց արտադրական հարաբերությունները: Մարդիկ պայքար են մղում բնության դեմ և նյութական բարիքներ արտադրելու համար բնության օգտագործում են ո՞չ թե միմյանցից մեկուսացած, ո՞չ թե որպես իրարից կտրված անհատներ, այլ միատեղ, խմբերով, հասարակություններով: Ուստի և արտադրությունը միշտ և բոլոր պայմաններում հասարակական արտա-

դրություն է: Նյութական բարիքների արտադրությունը կենսագործելով՝ մարդիկ արտադրության ներսում իրենց միջև սահմանում են այս կամ այն փոխհարաբերությունները, այս կամ այն արտադրական հարաբերությունները: Այդ հարաբերությունները կարող են շահագործումից ազատ մարդկանց համագործակցության և փոխադարձ օգնության հարաբերություններ լինել, դրանք կարող են տիրապետության և ենթարկման հարաբերություններ լինել, վերջապես, դրանք կարող են արտադրական հարաբերությունների մեկ ձևից դեպի մյուս ձևն անցնելու հարաբերություններ լինել: Բայց արտադրական հարաբերություններն ինչ բնույթ էլ որ կրեն, նրանք կազմում են—միշտ և բոլոր հասարակարգերում—արտադրության նույնպիսի անհրաժեշտ էլեմենտը, ինչպես և հասարակության արտադրողական ուժերը:

«Արտադրության մեջ,—ասում է Մարքսը,—մարդիկ ներգործում են ո՛չ միայն բնության վրա, այլև միմյանց վրա: Նրանք չեն կորոշ արտադրել, առանց որոշ ձևով միասնալու՝ համատեղ գործունեության համար և իրենց գործունեության փոխադարձ փոխանակման համար: Արտադրելու համար մարդիկ որոշ կապերի ու հարաբերությունների մեջ են մտնում, և միայն այդ հասարակական կապերի ու հարաբերությունների միջոցով է, որ դոյություն ունի նրանց հարաբերությունը դեպի բնությունը, դրանց միջոցով է, որ տեղի է ունենում արտադրությունը» (Կ. Մարքս և Ֆ. Էնգելս, հ. V, էջ 429):

Հետևաբար, արտադրությունը, արտադրության եղանակներն զգրկում է ինչպես հասարակության արտադրողական ուժերը, այնպես էլ մարդկանց արտադրական հարաբերությունները, այդպիսով, հանդիսանալով նրանց միասնության մարմնացումը նյութական բարիքների արտադրության պրոցեսում:

Արտադրության առանձնահատկություններից մեկն այն է, որ նա երբեք երկար ժամանակ մի կետի վրա չի մնում և միշտ գտնվում է փոփոխման ու զարգացման վիճակում, ընդլուրտում արտադրության եղանակի մեջ տեղի ունեցող փոփոխություններն անխուսափելիորեն առաջ են բերում ամբողջ հասարակարգի, հասարակական իդեաների, քաղաքական հայացքների, քաղաքական հիմնարկների փոփոխում, առաջ են բերում ամբողջ հասարակական ու քաղաքական կացույթի վերակառուցում: Ջարգացման տարբեր աստիճանների վրա մարդիկ կիրառում են արտադրության տարբեր եղանակներ կամ, ավելի կոպիտ ասած, ունենում են տարբեր ալրելակերպ: Նախնադարյան համայնքի օրով դոյություն ունի արտադրության մի եղանակ, ստրկատիրության օրով դոյություն ունի արտադրության մեկ ուրիշ եղա-

նակ, Ֆեոդալիզմի օրով՝ արտադրության երրորդ եղանակ և այլն: Դրա համեմատ՝ մարդկանց հասարակակարգն էլ, նրանց հոգևոր կյանքը, նրանց հայացքները, նրանց քաղաքական հիմնարկները—տարբեր են լինում:

Ինչ որ հասարակության արտադրության եղանակն է—այն էլ հիմնականում նաև հասարակությունն ինքն է, այն էլ նրա իդեաներն ու թեորիաները, քաղաքական հայացքներն ու հիմնարկներն են:

Կամ, ավելի կոպիտ ասած՝ ինչ որ մարդկանց ալրելակերպն է,—նույնն էլ նրանց մտածելակերպն է:

Այս նշանակում է, որ հասարակության զարգացման պատմությունը, ամենից առաջ, արտադրության զարգացման պատմությունն է, արտադրության՝ դարերի ընթացքում միմյանց փոխաբինող եղանակների պատմությունն է, արտադրողական ուժերի և մարդկանց արտադրական հարաբերությունների զարգացման պատմությունը:

Նշանակում է՝ հասարակական զարգացման պատմությունը դրա հետ մեկտեղ հենց նյութական բարիքներ արտադրողների պատմությունն է, արտադրական պրոցեսի հիմնական ուժեր հանդիսացող և հասարակության գոյության համար անհրաժեշտ նյութական բարիքների արտադրությունը կենսագործող աշխատավոր մասսաների պատմությունը:

Նշանակում է՝ պատմադիտությունը, եթե նա ուզում է իսկական դիտություն լինել, այլևս չի կարող հասարակական զարգացման պատմությունը հանգեցնել թաղավորների ու գորավարների գործողություններին, պետություններ «նախնողների» ու «աշխարհակալների» գործողություններին, այլ, ամենից առաջ, պետք է զբաղվի նյութական բարիքներ արտադրողների պատմությամբ, աշխատավոր մասսաների պատմությամբ, ժողովուրդների պատմությամբ:

Նշանակում է՝ հասարակության պատմության օրենքների ուսումնասիրության բանալին պետք է փնտռել ո՛չ թե մարդկանց գլուխների մեջ, ո՛չ թե հասարակության հայացքների ու իդեաների մեջ, այլ արտադրության այն եղանակի մեջ, որ հասարակությունը գործադրում է յուրաքանչյուր տվյալ պատմական ժամանակաշրջանում,—հասարակության էկոնոմիկայի մեջ:

Նշանակում է՝ պատմադիտության առաջնադույն խնդիրն է ուսումնասիրել ու բացահայտել արտադրության օրենքները, ար-

տաղերողական ուժերի և արտադրական հարաբերությունները զարգացման օրենքները, հասարակության տնտեսական զարգացման օրենքները:

Նշանակում է՝ պրոլետարիատի պարտիան, եթե նա ուզում է իսկական պարտիա լինել, ամենից առաջ պետք է տիրապետի արտադրության զարգացման օրենքների գիտությանը, հասարակության տնտեսական զարգացման օրենքների գիտությանը:

Նշանակում է՝ քաղաքականության մեջ չսխալվելու համար պրոլետարիատի պարտիան ինչպես իր ծրագրի կառուցման գործում, այնպես էլ իր պրակտիկ գործունեությունում, պետք է ելնի, ամենից առաջ, արտադրության զարգացման օրենքներից, հասարակության տնտեսական զարգացման օրենքներից:

Արտադրության երկրորդ առանձնահատկությունն այն է, որ նրա փոփոխություններն ու զարգացումը միշտ սկսվում են արտադրողական ուժերի փոփոխություններից ու զարգացումից, ամենից առաջ—արտադրության գործիքների փոփոխություններից ու զարգացումից: Հետևաբար, արտադրողական ուժերն արտադրության ամենից ավելի շարժուն ու ռեոլուցիոն էլեմենտն են: Նախ փոփոխվում ու զարգանում են հասարակության արտադրողական ուժերը, իսկ հետո, այդ փոփոխությունների հետևանքով և նրանց համապատասխան՝ փոփոխվում են մարդկանց արտադրական հարաբերությունները, մարդկանց տնտեսական հարաբերությունները: Սակայն, այս էլ նշանակում է, թե արտադրական հարաբերությունները չեն ազդում արտադրողական ուժերի զարգացման վրա և վերջիններս առաջիններից կախված չեն: Արտադրողական ուժերի զարգացումից կախված զարգանալով, արտադրական հարաբերություններն իրենց հերթին ներգործում են արտադրողական ուժերի զարգացման վրա, արագացնելով կամ դանդաղեցնելով այն: Ընդամենն անհրաժեշտ է նշել, որ արտադրական հարաբերությունները չեն կարող շատ երկար ժամանակ հետ մնալ արտադրողական ուժերի աճումից և այդ աճման հետ հակասություն մեջ գտնվել, որովհետև արտադրողական ուժերը կարող են լրիվ չափով զարգանալ միայն այն դեպքում, եթե արտադրական հարաբերությունները համապատասխանում են արտադրողական ուժերի բնույթին, դրությունը և լայն ասպարեզ են տալիս արտադրողական ուժերի զարգացմանը: Ուստի, որքան էլ արտադրական հարաբերությունները հետ մնան արտադրողական ուժերի զարգացումից, նրանք պետք է—

վաղ թե ուշ—համապատասխանեն—և իրոք համապատասխանում են—արտադրողական ուժերի զարգացման մակարդակին, արտադրողական ուժերի բնույթին: Հակառակ դեպքում մենք կունենայինք արտադրողական ուժերի և արտադրական հարաբերությունների միասնություն արմատական խախտում արտադրության սխեմայի մեջ, ամբողջ արտադրության խզում, արտադրության կրիզիս, արտադրողական ուժերի կործանում:

Արտադրողական ուժերի բնույթին արտադրական հարաբերությունների անհամապատասխան լինելու օրինակ, նրանց միջև ծագող կոնֆլիկտի օրինակ են հանդիսանում տնտեսական կրիզիսները կապիտալիստական երկրներում, որտեղ արտադրության միջոցների մասնավոր—կապիտալիստական սեփականությունն ազդակող անհամապատասխանություն մեջ է գտնվում արտադրության պրոցեսի հասարակական բնույթի հետ, արտադրողական ուժերի բնույթի հետ: Այդ անհամապատասխանություն արդյունքն են տնտեսական կրիզիսները, որոնք տանում են դեպի արտադրողական ուժերի քայքայում, ըստվորում այդ անհամապատասխանությունն ինքը սոցիալական ռեոլուցիայի տնտեսական հիմքն է, այն ռեոլուցիայի, որի դերն է՝ կործանել ներկայիս արտադրական հարաբերությունները և ստեղծել արտադրողական ուժերի բնույթին համապատասխանող նորերը:

Եվ ընդհանրապես, արտադրողական ուժերի բնույթին արտադրական հարաբերությունների լիակատար համապատասխանության օրինակ է հանդիսանում սոցիալիստական ժողովրդական տնտեսությունը ՍՍՄԿ-ում, որտեղ արտադրության միջոցների սեփականությունը կատարելապես համապատասխանում է արտադրության պրոցեսի հանրային բնույթին և որտեղ այդ պատճառով չկան ո՛չ տնտեսական կրիզիսներ, ո՛չ արտադրողական ուժերի կործանում:

Հետևաբար, արտադրողական ուժերն արտադրության ամենից ավելի շարժուն ու ռեոլուցիոն էլեմենտը չեն միայն: Նրանք դրա հետ մեկտեղ արտադրության զարգացման որոշիչ էլեմենտն են:

Ինչ որ արտադրողական ուժերն են, նույնն էլ արտադրական հարաբերությունները պետք է լինեն:

Եթե արտադրողական ուժերի դրությունը պատասխանում է այն հարցին, թե մարդիկ արտադրության ինչ գործիքներով են արտադրում իրենց համար անհրաժեշտ նյութական բարիքները,

ապա արտադրական հարաբերությունները դրությունը պատաս-
խանում է արդեն մեկ ուրիշ հարցի, այն է՝ ո՞ւմ տիրապետության
տակ են գտնվում արտադրության միջոցները (հողը, անասունները,
ջրերը, ընդերքը, հում նյութերը, արտադրության գործիքները,
արտադրական շենքերը, հաղորդակցության և կապի միջոցները
և այլն), ո՞ւմ տնօրինության տակ են գտնվում արտադրության
միջոցները, արդյոք ամբողջ հասարակության տնօրինության
տակ, թե առանձին անհատների, խմբերի, դասակարգերի տնո-
րինության տակ, որոնք այդ միջոցներն օգտագործում են այլ
անհատների, խմբերի, դասակարգերի շահագործելու համար:

Ահա սխեմատիկ պատկերն այն դարգացման, որ ունեցել են
արտադրողական ուժերը հին ժամանակներից մինչև մեր օրերը:
Անցում կոպիտ քարե գործիքներից նետ ու աղեղին և այդ կա-
պակցությամբ անցում որսորդական պարելակերպից կենդանիներ-
ի ընտելացմանը և նախնադարյան անասնապահությանը. ան-
ցում քարե գործիքներից մետաղե գործիքներին (երկաթե կացին,
երկաթախոփ արոր և այլն) և, դրան համապատասխան, անցում
բույսերի մշակությանն ու հողագործությանը. նյութերի մշակ-
ման մետաղե գործիքների հետագա կատարելագործում, անցում
դարբնոցի փուլին, անցում կավագործական արտադրությանը
և, դրան համապատասխան, արհեստի զարգացում, արհեստի ան-
ջատում հողագործությունից, ինքնուրույն արհեստագործական
և ապա մանուֆակտուրային արտադրության զարգացում. անցում
արտադրության արհեստագործական գործիքներից մեքենային և
արհեստագործական-մանուֆակտուրային արտադրության վերա-
ծում մեքենական արդյունաբերության, անցում մեքենաների սկս-
տեմին ու արդի մեքենայացված խոշոր արդյունաբերության
երևան գալը,—այս է մարդկության պատմության ընթացքում
արտադրողական ուժերի զարգացման ընդհանուր, ամենևին ոչ
լրիվ, պատկերը: Ընդամեն հասկանալի է, որ արտադրության
գործիքների զարգացումն ու բարելավումը կենսագործվում էին
արտադրության հետ առնչություն ունեցող մարդկանց միջոցով,
և ոչ թե մարդկանցից անկախ,—հետևաբար, արտադրության գոր-
ծիքների փոփոխման ու զարգացման հետ մեկտեղ փոփոխվում ու
զարգանում էին մարդիկ, որպես արտադրողական ուժերի կա-
րեօրագույն էլեմենտը, փոփոխվում ու զարգանում էին նրանց
արտադրական փորձը, նրանց աշխատանքի ունակությունները,
արտադրության գործիքներից օգտվելու նրանց հմտությունը:

Պատմության ընթացքում հասարակության արտադրողական
ուժերի փոփոխմանն ու զարգացմանը համապատասխան—փոփոխ-
վում ու զարգանում էին մարդկանց արտադրական հարաբերու-
թյունները, նրանց տնտեսական հարաբերությունները:

Պատմությանը հայտնի են արտադրական հարաբերություն-
ների հինգ հիմնական տիպեր՝ նախնադարյան-համայնական,
ստրկատիրական, ֆեոդալական, կապիտալիստական, սոցիալիս-
տական:

Նախնադարյան-համայնական հասարակարգի ժամանակ
արտադրական հարաբերությունների հիմք է հանդիսանում ար-
տադրության միջոցների հանրային սեփականությունը: Այդ հիմ-
նականում համապատասխանում է արտադրողական ուժերի բնույ-
թին այդ ժամանակաշրջանում: Քարե գործիքները և հետո երևան
եկած նետ ու աղեղը բացառում էին բնության ուժերի և գիշա-
տիչ կենդանիների դեմ միայնակ պայքարելու հնարավորությունը:
Անտառում պտուղներ հավաքելու, ջրում ձուկ որսալու, որևէ
բնակարան կառուցելու համար մարդիկ ստիպված են միասին
աշխատել, եթե նրանք չեն ուզում սովամահության, գիշատիչ
կենդանիների կամ հարևան հասարակությունների դոճ դառնալ:
Ընդհանուր աշխատանքը տանում է դեպի արտադրության միջոց-
ների, ինչպես և արտադրության պրոդուկտների ընդհանուր սե-
փականություն: Այստեղ արտադրության միջոցների մասնավոր
սեփականության մասին գեոևս դադարիար չունեն, եթե չհաշվենք
արտադրության միջանի գործիքների անձնական սեփականու-
թյունը, գործիքներ, որոնք միաժամանակ գիշատիչ գազաններից
պաշտպանվելու գործիքներ են: Այստեղ չկա շահագործում,
չկան դասակարգեր:

Ստրկատիրական հասարակարգում արտադրական հարա-
բերությունների հիմք հանդիսանում է ստրկատիրոջ սեփականու-
թյունն արտադրության միջոցների, ինչպես նաև արտադրության
աշխատողի՝ ստրուկի նկատմամբ, որին ստրկատերը կարող է
վաճառել, գնել, սպանել, ինչպես անասունի: Այդպիսի արտա-
դրական հարաբերությունները հիմնականում համապատասխա-
նում են արտադրողական ուժերի դրությանն այդ ժամանակա-
շրջանում: Քարե գործիքների փոխարեն մարդիկ այժմ իրենց
արտադրության տակ ունենին մետաղե գործիքներ, ազքատ ու
պրծիմտով որսորդական տնտեսության փոխարեն, որը ծանոթ
էր ո՛չ անասնապահությանը, ո՛չ էլ հողագործությանը, երևան

եկան անասնապահությունը, հողագործությունը, արհեստները, աշխատանքի բաժանումն արտադրության այդ ճյուղերի միջև, երևան եկավ առանձին անհատների ու հասարակությունների միջև պրոդուկտների փոխանակություն կատարելու հնարավորությունը, հարստությունը փոքրաթիվ մարդկանց ձեռքում կուտակելու հնարավորությունը, արտադրության միջոցների իրական կուտակումը փոքրամասնության ձեռքում, փոքրամասնության կողմից մեծամասնությունն իրեն ենթարկելու և մեծամասնության անդամներին ստրուկներ դարձնելու հնարավորությունը: Այստեղ արդեն չկա հասարակության բոլոր անդամների ընդհանուր և ազատ աշխատանք արտադրության պրոցեսում, — այստեղ տիրապետում է չախատող ստրկատերերի կողմից շահագործվող ստրուկների հարկադիր աշխատանքը: Ուստի և չկա արտադրության միջոցների, ինչպես նաև արտադրության պրոդուկտների ընդհանուր սեփականություն ևս: Նրան փոխարինում է մասնավոր սեփականությունը: Այստեղ ստրկատերն առաջին և հիմնական լիարժեք սեփականատերն է:

Հարուստներ և աղքատներ, շահագործողներ և շահագործվողներ, լիերալներ և իրավազուրկներ, դաժան դատակարգային պաշար նրանց միջև, — այս է ստրկատիրական հասարակակարգի պատկերը:

Ֆեոդալական հասարակակարգում արտադրական հարաբերությունների հիմքը ֆեոդալի սեփականությունն է արտադրության միջոցների նկատմամբ, և ոչ-լրիվ սեփականությունն արտադրության աշխատողի՝ ձորտի նկատմամբ, որին ֆեոդալն արդեն չի կարող սպանել, բայց որին նա կարող է վաճառել, գնել: Ֆեոդալական սեփականության կողքին գոյություն ունի գյուղացու և արհեստավորի միանձնյա սեփականությունն արտադրության գործիքների և իր մասնավոր տնտեսության նկատմամբ, սեփականություն, որ հիմնված է անձնական աշխատանքի վրա: Այսպիսի արտադրական հարաբերությունները հիմնականում համապատասխանում են արտադրողական ուժերի վիճակին այդ ժամանակաշրջանում: Երկաթի հալման ու մշակման հետագա կատարելագործումը, երկաթե գլուխների և մանածագործական դազգյահի տարածումը, հողագործության, բանջարաբուծության, գինեգործության, յուղագործության հետագա զարգացումը, արհեստագործական արհեստանոցների կողքին մանուֆակտուրային ձեռնարկությունների երևան գալը, — որանք են արտադրողական ուժերի դրության բնորոշ գծերը:

Նոր արտադրողական ուժերը սրահանջում են, որպեսզի աշխատողն արտադրության մեջ որևէ նախաձեռնություն և աշխատելու հակում ունենա, որ նա աշխատանքով շահագործված լինի: Այդ պատճառով ֆեոդալը ձեռք է քաշում ստրուկից, որպես աշխատանքով չշահագործված և բոլորովին նախաձեռնություն չունեցող աշխատողից, և դերադասում է գործ ունենալ ձորտի հետ, որն ունի իր տնտեսությունը, արտադրության իր գործիքները և որը որոշ չափով շահագործված է աշխատանքով, — շահագործվածություն, որն անհրաժեշտ է այն բանի համար, որպեսզի նա հողը մշակի և իր բերքից բնամթերքով վճարի ֆեոդալին:

Այստեղ մասնավոր սեփականությունը հետագա զարգացում է ստանում: Շահագործումը համարյա այնպես դաժան է, ինչպես և ստրկության ժամանակ, — այն միայն փոքր ինչ մեղմացած է: Շահագործողների և շահագործվողների միջև մղվող դատակարգային պայքարը կազմում է ֆեոդալական հասարակակարգի հիմնական գիծը:

Կապիտալիստական հասարակակարգում արտադրական հարաբերությունների հիմքն արտադրության միջոցների կապիտալիստական սեփականությունն է, ըստվորում բացակայում է սեփականությունն արտադրության աշխատողների՝ վարձու բանվորների նկատմամբ, որոնց կապիտալիստը չի կարող ո՛չ սպանել, ո՛չ վաճառել, որովհետև նրանք անձնական կախումից ազատ են, բայց որոնք արտադրության միջոցներից զուրկ են և սովից չմեռնելու համար ստիպված են իրենց բանվորական ուժը վաճառել կապիտալիստին և իրենց վզին կրել շահագործման լուծը: Արտադրության միջոցների կապիտալիստական սեփականության կողքին գոյություն ունի և առաջին շրջանում լայնորեն տարածված է ձորտային կախումից ազատված գյուղացու և արհեստավորի մասնավոր սեփականությունն արտադրության միջոցների նկատմամբ, սեփականություն, որ հիմնված է անձնական աշխատանքի վրա: Արհեստագործական արհեստանոցների ու մանուֆակտուրային ձեռնարկությունների փոխարեն երևան եկան մեքենաներով զինված հսկայական ֆաբրիկաներն ու գործարանները: Ագնիականների կալվածքների փոխարեն, որոնք մշակվում էին արտադրության գյուղացիական պրիմիտիվ գործիքներով, երևան եկան խոշոր կապիտալիստական տնտեսություններ, որոնք տարվում են ագրոտեխնիկայի հիմունքով և ո՞րտեղում են գյուղատնտեսական մեքենաներով:

Նոր արտադրողական ուժերը պահանջում են, որպեսզի արտադրութեան աշխատողներն ավելի կուլտուրական ու հասկացող լինեն, քան ծեծկված ու տգետ ճորտերն էին, ընդունակ լինեն հասկանալու մեքենան ու ճիշտ վարվելու նրա հետ: Ուստի կապիտալիստները գերադասում են գործ ունենալ ճորտային կապանքներից ազատ վարձու բանվորների հետ, որոնք մեքենաների հետ ճիշտ վարվելու համար բավականաչափ կուլտուրական են:

Բայց, արտադրողական ուժերը վիթխարի չափերով զարգացնելով, կապիտալիզմը խճճվեց իրեն համար անլուծելի հակասութունների մեջ: Հեռզհետե ավելի ու ավելի շատ ապրանք արտադրելով և ապրանքների գներն իջեցնելով՝ կապիտալիզմը սրում է կոնկուրենցիան, քայքայում է մանր և միջակ մասնավոր սեփականատերերի մասսային, նրանց դարձնում է պրոլետարներ ու իջեցնում է նրանց գնողունակությունը, և այդ պատճառով արտադրված ապրանքների սպառումն անհնարին է դառնում: Իսկ արտադրութունն ընդարձակելով և հսկայական ֆարերիկանքում ու գործարաններում միլիոնավոր բանվորներ հավաքելով՝ կապիտալիզմն արտադրության պրոցեսին հանրային բնույթ է տալիս ու դրանով իսկ խախտում է իր սեփական բազան, որովհետև արտադրության պրոցեսի հանրային բնույթը պահանջում է արտադրության միջոցների հանրային սեփականություն, մինչդեռ արտադրության միջոցների սեփականությունը մնում է մասնավոր-կապիտալիստական, որն անհամատեղելի է արտադրության պրոցեսի հանրային բնույթի հետ:

Արտադրողական ուժերի բնույթի ու արտադրական հարաբերությունների միջև եղած այդ անհաշտելի հակասություններն իրենց զգալ են տալիս գերարտադրության պարբերական կրիզիսների մեջ, երբ կապիտալիստները, բնակչության մասսայի իրենց իսկ պատճառած քայքայման հետևանքով վճարունակ պահանջ չգտնելով, ստիպված են պրոդուկտներն ալքել, պատրաստի ապրանքները ոչնչացնել, արտադրութունը կանգնեցնել, արտադրողական ուժերը քայքայել, երբ միլիոնավոր բնակչություն հարկադրված է գործազրկություն և սովահարություն կրել ո՛չ թե այն պատճառով, որ ապրանքները պակասում են, այլ այն պատճառով, վոր խիստ շատ ապրանքներ են արտադրվել:

Այդ նշանակում է, որ կապիտալիստական արտադրական հարաբերությունները դադարել են հասարակության արտադրողական ուժերի վիճակին համապատասխանելուց և անհաշտելի հակասության մեջ են մտել այդ արտադրողական ուժերի հետ:

Այդ նշանակում է, որ կապիտալիզմը հղի է ունեցուցիլով, որը կոչված է արտադրության միջոցների այժմյան կապիտալիստական սեփականությունը փոխարինելու սոցիալիստական սեփականությամբ:

Այդ նշանակում է, որ կապիտալիստական կարգերի հիմնական գլխին ամենասուբ դասակարգային պայքարն է շահագործվողների և շահագործողների միջև:

Սոցիալիստական հասարակարգում, որ առայժմ կենսագործված է միայն ՄՍՌՄ-ում, արտադրական հարաբերությունների հիմք հանդիսանում է արտադրության միջոցների հանրային սեփականությունը: Այստեղ արդեն չկան ո՛չ շահագործողներ, ո՛չ շահագործվողներ: Արտադրված պրոդուկտները բաշխվում են ըստ աշխատանքի՝ «ով չի աշխատում, նա չի ուտում» սկզբունքի համաձայն: Մարդկանց փոխադարձ հարաբերություններն արտադրության պրոցեսում այստեղ բնորոշվում են որպես շահագործումից ազատ աշխատողների ընկերական համագործակցության ու սոցիալիստական փոխադարձ օգնության հարաբերություններ: Այստեղ արտադրական հարաբերությունները լիովին համապատասխանում են արտադրողական ուժերի վիճակին, որովհետև արտադրության պրոցեսի հանրային բնույթն ամրապնդվում է արտադրության միջոցների հանրային սեփականությամբ:

Այդ պատճառով սոցիալիստական արտադրությունը ՄՍՌՄ-ի ու թյունում չգլխի գերարտադրության պարբերական կրիզիսներ ու դրանց հետ կապված անհեթեթություններ:

Այդ պատճառով արտադրողական ուժերն այստեղ արագացրած տեմպով են զարգանում, որովհետև նրանց համապատասխանող արտադրական հարաբերություններն այդպիսի զարգացման լայն ասպարեզ են տալիս նրանց:

Այս է մարդկության պատմության ընթացքում մարդկանց արտադրական հարաբերությունների զարգացման պատկերը:

Այս է արտադրական հարաբերությունների զարգացման կախումը հասարակության արտադրողական ուժերի զարգացումից, ամենից առաջ՝ արտադրության գործիքների զարգացումից, որի շնորհիվ արտադրողական ուժերի փոփոխություններն ու զարգացումը վաղ թե ուշ հասնում են արտադրական հարաբերությունների համապատասխան փոփոխությունների ու զարգացման:

«Աշխատանքի միջոցները՝ դործածումն ու ստեղծումը,—ասում է Մարքսը,—թեպետև սաղմնային ձևով հատուկ են կենդանիների միջանի տեսակներին, կազմում են աշխատանքի մարդկային պրոցեսի սպեցիֆիկորեն ընդունելի զիծը, ուստի և Ֆրանկլինը մարդուն ընդունում է որպես դործիքներ պատրաստող կենդանի: Ինչպիսի կարևորություն որ ունի ոսկրների մնացորդների կառուցվածքը չքացած կենդանական տեսակների կազմվածքի ուսումնասիրության համար, նույնպիսի կարևորություն էլ ունեն աշխատանքի միջոցների մնացորդները չքացած հասարակական-տնտեսական ֆորմացիաների ուսումնասիրության համար: Տնտեսական եպոխտները տարբերվում են ո՛չ թե նրանով, թե ի՞նչ է արտադրվում, այլ նրանով, թե ի՞նչպես է արտադրվում... Աշխատանքի միջոցները ո՛չ միայն մարդկային բանվորական ուժի զարգացման չափանիշն են, այլև այն հասարակական հարաբերությունների ցուցանիշն են, որոնց ժամանակ աշխատանքը կատարվում է» (Վ. Մարքս, «Կապիտալ», 4. 1, էջ 121, 1935 թ. հրատարակություն):

Եվ այնուհետև.

— «Հասարակական հարաբերությունները սերտորեն կապված են արտադրողական ուժերի հետ: Նոր արտադրողական ուժեր ձևեր բերելով՝ մարդիկ փոխում են արտադրության իրենց եղանակը, իսկ արտադրության եղանակը, իրենց կյանքի սպահովման եղանակը փոփոխելով՝ նրանք փոփոխում են իրենց բոլոր հասարակական հարաբերությունները: Ձեռնադաշտը ձեռք տալիս է սյուղերին (Ֆեռդալի:—Ի. Ստ.) գլխավորապես հասարակություն, չոգնադաշտ՝ հասարակություն արդյունաբերական կապիտալիստով» (Վ. Մարքս և Գ. Էնգելս, 4. V, էջ 364):

— «Անընդհատ կատարվում է արտադրողական ուժերի աճման շարժում, հասարակական հարաբերությունների փոփոխություն, իդեաների ծաղում, անշարժ է միայն շարժման արատրակցիան» (նույն տեղում, էջ 364):

Ինորոշելով պատմական մատերիալիզմը, որ ձևակերպված է «Կոմունիստական պարտիայի մանիֆեստում», էնգելսն ասում է.

«Ամեն մի պատմական դարաշրջանի տնտեսական արտադրությունը և նրանից լսնխուսափելիորեն բխող հասարակության կառուցվածքը կազմում են նրա քաղաքական և մտավոր պատմության հիմքը... Դրան համապատասխան, նախնադարյան համայնական հողատիրության քաղաքական ժամանակից սկսած մամրվել պատմությունը եղել է դասակարգային պայքարի պատմություն, շահագործվող և շահագործող, ենթարկվող և տիրապետող դասակարգերի միջև հասարակական զարգացման տարբեր աստիճանների միջև մղվող պայքարի պատմություն... Այժմ այդ պայքարը հասել է այն աստիճանին, երբ շահագործվող և ճնշված դասակարգը (պրոլետարիատը) այլևս չի կարող ազատագրվել իրեն շահագործող և ճնշող դասակարգից (բուրժուազիայից), առանց միաժամանակ մամրվել հասարակություն ընդմիջ ազատագրելու շահագործումից, ճնշումից և դասակարգային պայքարից... (Էնգելսի առաջարկը «Մանիֆեստի» գերմաներեն հրատարակության առթիվ):

¹ «Աշխատանքի միջոցներ» ասելով Մարքսը հասկանում է գլխավորապես արտադրության գործիքները:—Ի. Ստ.:

Արտադրության երրորդ առանձնահատկությունն այն է, որ նոր արտադրողական ուժերի և նրանց համապատասխանող արտադրական հարաբերությունների ծաղումը տեղի է ունենում ո՛չ թե հին հասարակակարգից անջատ, ո՛չ թե հին հասարակակարգի չքանալուց հետո, այլ հին հասարակակարգի ընդերքում, տեղի է ունենում ո՛չ թե մարդկանց դիտավորյալ, գիտակցական գործունեության հետևանքով, այլ տարերայնորեն, անդիտակցաբար, մարդկանց կամքից անկախ: Նա տեղի է ունենում տարերայնորեն և մարդկանց կամքից անկախ, երկու պատճառով:

Առաջին, այն պատճառով, որ արտադրության այս կամ այն եղանակի ընտրության մեջ մարդիկ ազատ չեն, որովհետև յուրաքանչյուր նոր սերունդ, կյանք մտնելով, գտնում է արդեն պատրաստի արտադրողական ուժեր և արտադրական հարաբերություններ, որպես անցյալ սերունդների աշխատանքի արդյունք, և այդ պատճառով առաջին շրջանում նա պետք է ընդունի այն ամենը, ինչ որ պատրաստի գտնում է արտադրության ասպարեզում, և, նյութական բարիքներ արտադրելու հնարավորություն ստանալու համար, հարմարվի նրանց:

Երկրորդ, այն պատճառով, որ արտադրության այս կամ այն գործիքը, արտադրողական ուժերի այս կամ այն էլեմենտը բարելավելով՝ մարդիկ չեն գիտակցում, չեն ըմբռնում և չեն մտահոգվում այն բանով, թե այդ բարելավումներն ի՞նչպիսի հասարակական հետևանքների են հասցնելու, այլ մտածում են միայն իրենց առօրյա շահերի մասին, այն մասին, որպեսզի իրենց աշխատանքը հեշտացնեն ու իրենց համար որևէ անմիջական, չոչափելի օգուտ ձեռք բերեն:

Երբ նախնադարյան-համայնական հասարակության անդամներին ոմանք աստիճանաբար ու խարխալելով քարե գործիքներից անցնում էին երկաթե գործիքների, նրանք, իհարկե, չգիտեին և չէին մտահոգվում այն բանով, թե այդ նորամուծությունն ի՞նչպիսի հասարակական հետևանքների է հասցնելու, նրանք չէին ըմբռնում և չէին գիտակցում այն, որ մետաղե գործիքներին անցնելը նշանակում է հեղաշրջում արտադրության մեջ, որ վերջիվերջո այն հասցնելու է ստրկատիրական հասարակակարգի, — նրանք պարզապես ուզում էին հեշտացնել իրենց աշխատանքը և մերձավորագույն, չոչափելի օգուտ ձեռք բերել. նրանց գիտակցական գործունեությունը սահմանափակվում էր այս առօրյա անձնական շահի նեղ շրջանակներով:

Երբ Փետրուական հասարակարդի ժամանակաշրջանում Եվրոպայի երիտասարդ բուրժուազիան սկսեց մանր ցեխային արհեստանոցների կողքին խոշոր մանուֆակտուրային ձեռնարկութուններ կառուցել և, այդպիսով, առաջ էր շարժում հասարակության արտադրողական ուժերը, նա, իհարկե, չգիտեր և էջր մտահոգվում այն բանով, թե այդ նորամուծութունն ինչպիսի հասարակական հետևանքների է հասցնելու, նա էջր գիտակցում և էջր ըմբռնում, որ այդ «փոքրիկ» նորամուծութունը հասցնելու է հասարակական ուժերի այնպիսի վերախմբավորման, որը պետք է վերջանա ուղղակիորեն թե՛ ընդդեմ թագավորական իշխանության, որի շնորհները նա այնպես բարձր էր գնահատում, թե՛ ընդդեմ ազնվականների, որոնց շարքերն ընկնել էին երազում հաճախ նրա լավազույն ներկայացուցիչները, — նա պարզապես ուզում էր էժանացնել ապրանքների արտադրությունը, ավելի շատ ապրանքներ նետել Ասիայի ու հենց նոր հայտնաբերված Ամերիկայի շուկաները և ավելի շատ շահույթ ստանալ. նրա գիտակցական գործունեությունը սահմանափակվում էր այդ առօրյա պրակտիկայի նեղ շրջանակներով:

Երբ ուսական կապիտալիստներն օտարերկրյա կապիտալիստների հետ միատեղ Ռուսաստանում ուժեղ չափով արդիական խոշոր մեքենայացված արդյունաբերություն էին արմատացնում, ցարիզմին ձեռք չտալով և գյուղացիներին կալվածատերերի կերակուր դարձնելով, նրանք, իհարկե, չգիտեցին և էջին մտահոգվում այն բանով, թե արտադրողական ուժերի այդ լուրջ աճումն ինչպիսի հասարակական հետևանքների է հասցնելու, նրանք էջին գիտակցում և էջին ըմբռնում, որ հասարակության արտադրողական ուժերի բնագավառում կատարվող այդ լուրջ թռիչքը կհասցնի հասարակական ուժերի այնպիսի վերախմբավորման, որը պրոլետարիատին հնարավորություն կտա գյուղացիությունն իրեն հետ միացնելու և հաղթական սոցիալիստական ուղղակի կատարելու, — նրանք պարզապես ուզում էին ծայր աստիճան ընդարձակել արդյունաբերական արտադրությունը, տիրանալ վիթխարի ներքին շուկային, մոնոպոլիստներ դառնալ և ժողովրդական տնտեսությունից ավելի շատ շահույթ դուրս քաշել. նրանց գիտակցական գործունեությունն իրենց առօրյա նեղ-պրակտիկ շահերից այն կողմը էջր անցնում:

Դրան համապատասխան՝ Մարքսն ասում է.

«Իրենց կյանքի հասարակական արտադրության մեջ (այսինքն՝ մարդկանց կյանքի համար անհրաժեշտ նյութական բարիքների արտադրության դործում:—ի. Ստ.) մարդիկ մոռնում են որոշ անհրաժեշտ, նրանց կամքից կախում չունեցող¹ հարաբերությունների մեջ—արտադրական հարաբերությունների մեջ, որոնք համապատասխանում են նրանց նյութական արտադրողական ուժերի զարգացման որոշ աստիճանին» (Կ. Մարքս, Ընտիր երկեր, հ. I, էջ 269):

Սակայն այդ էի նշանակում, թե արտադրական հարաբերությունների փոփոխությունները և հին արտադրական հարաբերություններից նորերին անցնելը սահուն, առանց կոնֆլիկտների, առանց ցնցումների է ընթանում: Ընդհակառակը, այդպիսի անցումը տեղի է ունենում սովորաբար հին արտադրական հարաբերությունները ուղղակիորեն ձեռով տապալելու և նորերը հաստատելու միջոցով: Մինչև մի որոշ ժամանակաշրջան արտադրողական ուժերի զարգացումը և փոփոխություններն արտադրական հարաբերությունների բնագավառում ընթանում են տարերայնորեն, մարդկանց կամքից անկախ: Բայց այդ միայն մինչև մի վորոշ մոմենտ, մինչև այն մոմենտը, երբ ծագած ու զարգացող արտադրողական ուժերը կկարողանան, ինչպես հարկն է, հասունանալ: Նոր արտադրողական ուժերի հասունանալուց հետո, գոյություն ունեցող արտադրական հարաբերությունները և նրանց կրողները՝ տիրող դասակարգերը, դառնում են այն «անհաղթահարելի» խոչընդոտը, որը ճանապարհից կարելի է հեռացնել միայն նոր դասակարգերի գիտակցական գործունեությամբ, այդ դասակարգերի բուն գործողությունների միջոցով, ուղղակիորեն միջոցով: Այստեղ առանձնապես ցայտուն կերպով հանդես է գալիս այն նոր հասարակական իդեաների, նոր քաղաքական հիմնարկների, նոր քաղաքական իշխանության հսկայական դերը, որոնք կոչված են ուժով վերացնելու հին արտադրական հարաբերությունները: Նոր արտադրողական ուժերի և հին արտադրական հարաբերությունների միջև առաջացած կոնֆլիկտի հիման վրա, հասարակության նոր տնտեսական պահանջների հիման վրա ծագում են նոր հասարակական իդեաներ, նոր իդեաները կազմակերպում և մոբիլիզացիայի են ենթարկում մասսաներին, մասսաները համախմբվում և դառնում են նոր քաղաքական բանակ, ստեղծում են նոր ուղղություն իշխանություն և այն օգտագործում են արտադրական հարաբերությունների բնագա-

¹ Ընդդոմն իմն է:—ի. Ստ.:

վառում եղած հին կարգերն ուժով վերացնելու և նոր կարգեր հաստատելու համար: Զարգացման տարերային պրոցեսն իր տեղը զիջում է մարդկանց գիտակցական գործունեությանը, խաղաղ զարգացումը՝ բռնի հեղաշրջմանը, էվոլուցիան՝ ռեյուցիային:

«Պրոլետարիատը, — ասում է Մարքսը, — բուրժուազիայի դեմ մղած՝ պայքարում անպայման միավորվում և դառնում է դասակարգ... ռեյուցիայի միջոցով նա իրեն դարձնում է տիրող դասակարգ և որպես տիրող դասակարգ՝ ուժով վերացնում է արտադրական հին հարաբերությունները» («Վոլանտարիստական պարտիայի մանիֆեստը», 1938 թ. հրատարակություն էջ 52):

Եվ այնուհետև.

— «Պրոլետարիատն իր քաղաքական տիրապետությունը կողոպտործի ամբողջ կապիտալը բուրժուազիայից քայլ առ քայլ խլելու, արտադրության բոլոր գործիքները պետություն, այսինքն՝ որպես տիրապետող դասակարգ կադմակերպված պրոլետարիատի ձեռքում կենտրոնացնելու և արտադրողական ուժերի դուժմարը հնարավորություն չափ ավելի արագ մեծացնելու համար» (նույն տեղում, էջ 50):

— «Բռնությունը ամեն մի հին հասարակության մանկարարձուհին է, երբ այդ հինը հղի է նոր հասարակությամբ» (Մարքս, «Կապիտալ», հ. I, էջ 603, 1935 թ.):

Ահա պատմական մատերիալիզմի եռթյան հանճարեղ ձևակերպումը, վոր տվել է Մարքսը 1859 թվականին իր «Գաղաքատնտեսության քննադատություն չուրջը» նշանավոր գրքի պատմական «առաջարանում»:

«Իրենց կյանքի հասարակական արտադրության գործում մարդիկ մտնում են որոշ, անհրաժեշտ, նրանց կամքից կախում չունեցող հարաբերություններ—արտադրական հարաբերությունների մեջ, որոնք համապատասխանում են նրանց նյութական արտադրողական ուժերի զարգացման որոշ աստիճանին: Այդ արտադրական հարաբերությունները ամբողջությունը կազմում է հասարակության տնտեսական կառուցվածքը, այն ունի բաղկացող, որի վրա բարձրանում է իրավաբանական ու քաղաքական վերնաշենքը և որին համապատասխանում են հասարակական գիտակցության որոշ ձևերը: Նյութական կյանքի արտադրության եղանակը պայմանավորում է կյանքի սոցիալական, քաղաքական և հոգեվոր պրոցեսներն ընդհանրապես: Ո՛չ թե մարդկանց գիտակցությունն է որոշում նրանց կեցությունը, այլ, ընդհակառակը, նրանց հասարակական կեցությունն է որոշում նրանց գիտակցությունը: Իրենց զարգացման որոշ աստիճանի վրա հասարակության նյութական արտադրողական ուժերը հակասության մեջ են մտնում գոյություն ունեցող արտադրական հարաբերությունների հետ, կամ—որ դրա իրավաբանական արտահայտությունն է միայն—սեփականության հարաբերությունների հետ, որոնց ներքում նրանք մինչև այժմ զարգանում էին: Արտադրողական ուժերի զարգացման ձևեր լինելուց այդ հարաբերու-

թյունները դառնում են նրանց կապանքները: Այն ժամանակ հասնում է սոցիալական ռեյուցիայի էպոխան: Տնտեսական հիմքի փոփոխվելով ավելի կամ պակաս արագ հեղաշրջում է տեղի ունենում ամբողջ հակայական վերնաշենքում: Այդպիսի հեղաշրջումները քննարկելիս անհրաժեշտ է արտադրություն տնտեսական պայմաններում տեղի ունեցող նյութական հեղաշրջումը, որը հավաստվում է քնադիտական ճշգրտությունով, միշտ տարբերել իրավաբանական, քաղաքական, կրոնական, գեղարվեստական կամ փիլիսոփայական, ավելի կարճ ասած՝ այն իդեոլոգիական ձևերից, որոնցով մարդիկ գիտակցում են այդ կոնֆլիկտը և պայքարում են նրա դեմ: Ինչպես որ առանձին մարդու մասին չի կարելի դատել այն բանի հիման վրա, ինչ որ նա ինքն է մտածում իր մասին, ճիշտ այդպես էլ հեղաշրջման նման էպոխայի մասին չի կարելի դատել նրա գիտակցության հիման վրա: Ընդհակառակը, այդ գիտակցությունը պետք է բացատրել՝ ելնելով նյութական կյանքի հակասություններից, հասարակական արտադրողական ուժերի և արտադրական հարաբերությունների միջև գոյություն ունեցող կոնֆլիկտից: Ո՛չ մի հասարակական ֆորմացիա չի ոչնչանում ավելի վաղ, քան կզարգանան այն բոլոր արտադրողական ուժերը, որոնց համար նա բավականաչափ լայն ասպարեզ է տալիս, և նոր, ավելի բարձր արտադրական հարաբերությունները երբեք երևան չեն գալիս ավելի վաղ, քան բուն իսկ հին հասարակության ծոցում կհասունանան նրանց գոյության նյութական պայմանները: Ուստի և մարդկությունը միշտ իր առջև դնում է միայն այնպիսի խնդիրներ, որոնք ինքը կարող է լուծել, որովհետև մոտիկից քննելու միշտ այնպես է դուրս գալիս, որ խնդիրն ինքը ծագում է միայն այն ժամանակ, երբ նրա լուծման նյութական պայմաններն արդեն գոյություն ունեն կամ, գոնե, դրսևում են լինելության պրոցեսում» (Վ. Մարքս, Ընտիր երկեր, հ. I, էջ 269—270):

Այսպես է մարքսիստական մատերիալիզմը, եթե այն վերցնենք հասարակական կյանքի նկատմամբ կիրառելիս, հասարակության պատմության նկատմամբ կիրառելիս:

Մրանք են գիտելատիկական և պատմական մատերիալիզմի հիմնական դժեբը:

Հայերեն թարգմանությունը խմբագրեցին՝ Ս. Ղեկունյան, Տ. Ալեքսանյան,
Օ. Հովհաննիսյան

Տեխն. խմբ. Ս. Խաչատրյան

Սրբագրիչ Հ. Դուրյանյան

Կոմպոզիցիոն սրբագրիչ Լ. Արսլյան

Հրատարակության № 836, պատվեր № 298

Заказ № 298, тираж 5000, тираж 5000

Հանձնվել է արտադրության 21/IX 1940 թ.

Ստորագրվել է տպագրելու 15/X 1940 թ.

Գինը 60 Լ. цена 60 Լ.

Քաղաքական գրականության պետական հրատարակչության տպարան,
Երևան, Ալլահվերդյան № 65

Типография Гос. изд. полит. литературы, Ереван, Адавердян № 65.

ՎՖ. 2005

«Ազգային գրադարան

NL0174829

ԳԻՆԸ 60 Կ.

И. СТАЛИН

О ДИАЛЕКТИЧЕСКОМ И
ИСТОРИЧЕСКОМ МАТЕРИАЛИЗМЕ

Государственное издательство политической литературы
Ереван ● 1940